

University of
Sistan and Baluchestan

The Status of Jesus, Son of Mary, in Shi'a Tradition

Seyed Hosein Biriae

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, Hakim Sabzevari University, Khorasan Razavi, Sabzevar, Iran. E-mail: s_h_birea@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Although the community of Jesus (PBUH) is described in the Quranic literature as the closest people in friendship to the community of Muhammad (PBUH), the lack of a harmonious approach among them towards Christ (PBUH) and the diminution of his special position in the view of Muslims have caused this closeness and affinity not to be felt as much as it should be in their common communities. In view of such damage, the present study, while utilizing the tools of document-library collection and descriptive-analytical methods, has attempted to reflect the high status of Jesus (PBUH) in detail using the narrative sources of Shiite Islam, and finally to examine the possible reason for the absence of his name in some of the news. The findings indicate that, firstly, the personality traits of the son of Mary (PBUH) are not limited to his personal life and personal realm, and a significant and noteworthy part of it should be sought and understood through reports related to his interaction with other beings in the visible and even the unseen world. Secondly, the frequent mention of Jesus (PBUH) on a few occasions by the Holy Prophet (PBUH) and his successors indicates the depth of their love and devotion towards Jesus (PBUH); however, due to the different fate of Jesus (PBUH) and the differences in his nature and identity, some narrations among the prominent and distinguished prophets have refused to mention his name, and a few other narrations have followed this method without any apparent reason.
Article history: Received: 10 May 2025 Received in revised form: 26 June 2025 Accepted: 16 August 2025 Published online: 23 September 2025	
Keywords: Jesus, narrations, Shia, Islam	

Cite this article: Biriae, S.H. (2025). The Status of Jesus, Son of Mary, in Shi'a Tradition. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 9 (2), 29-68. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49660.1225>

© The Author(s). Biriae, Seyed Hosein

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49660.1225>

Introduction

In the Quranic teachings, the followers of Jesus (PBUH) are introduced as the closest group to Muslims in love and friendship. This Quranic perspective provides a suitable basis for convergence and interaction between the two religious communities of Islam and Christianity. However, in practice, this closeness and understanding have not been manifested as expected in the joint Muslim and Christian communities. One of the main factors of such a gap is the difference in attitudes and perceptions towards the personality of Jesus (PBUH) and his position in the belief systems of both religions. While Christians consider him to be the embodiment of divinity and the center of their faith, in Islamic belief, Jesus (PBUH) is a great prophet and miracle worker, but neither God nor his son. The above fundamental difference has created an obstacle to dialogue and consensus between the two communities. Therefore, the main purpose of this research is to examine the position of Jesus (PBUH) in Shiite traditions and analyze the existing capacities to strengthen Islamic-Christian dialogue based on these sources. The main questions of the research are: How is Jesus (PBUH) introduced in Shiite traditions? What kind of respect is shown to him in these narrations and can these capacities be used for religious convergence?

Research Method

The present research was conducted using a descriptive-analytical method and library resources. In this direction, an attempt has been made to present a comprehensive picture of his position in the Shiite tradition by collecting and classifying Shiite narrations related to Jesus (PBUH). The narrations under study have been classified and followed up in two general categories: "Inside reports" and "Other reports". Also, for a more detailed analysis, the hadith data have been divided into four types of veneration: overt veneration (narratives that explicitly praise Jesus (PBUH)), implicit veneration (narratives that implicitly refer to his life or teachings), exclusive veneration (narratives that specifically refer to Jesus (PBUH)), and comprehensive veneration (narratives that mention him alongside other prophets). These divisions help the audience to better and more deeply understand the different dimensions of Jesus (PBUH)'s personality in Shiite traditions.

Discussion

A review of the available sources revealed that although the content of the works of Western researchers about Jesus (PBUH) in Islam provides valuable information, most of them have neglected Shiite hadith sources. For example, Neil Robinson, in his book *Christ in Islam and Christianity*, has focused more on common Christian readings of the Quranic verses and has not made much use of Islamic hadith sources. Mahmoud Ayyub in *A Muslim View of Christianity* has tried to use Islamic narrations, but his method of analysis is not clear. Jorn Leerwick's *Image of Jesus Christ in Islam* also only mentions a few narrations and does not make much use of reliable Shiite sources. In contrast, some works such as *Jesus Through the Quran and Shi'ite Narrations with an introduction by Muhammad Leggenhausen* have merely collected verses and narrations and lack analysis. Samuel Zimmer in *The Moslem Christ*, also strongly influenced by Christian sources, considers the data of the Quran and Islamic narrations incomplete and describes Muslims as incapable of understanding the message of Jesus (pbuh). A similar situation is seen in the field of Persian articles. The article "An Empathetic Study of the History of Jesus Christ (pbuh) in the New Testament and Shiite Narratives" focuses more on convergence strategies than on analyzing the personality of Jesus (pbuh). Gholamreza Akrami's article titled "Comparing the Lives of Shiite Imams with Jesus (PBUH)" also uses a comparative approach to introduce Jesus (PBUH) as a perfect example of a pre-Islamic Muslim. Two other articles, "Jesus (PBUH) in Sheikh Saduq's Hadith Discourse" by Hossein Barati and "Jesus (PBUH) in Al-Kafi's Hadiths Compared to Jesus in Christianity," also focus solely on the works of Ibn Babawayh and Kulayni, neglecting other Shiite sources.

In the present study, an attempt has been made to gain a deeper understanding of the various dimensions of the personality of Jesus (PBUH) by focusing on Shiite narrations. For this purpose, the hadith data were considered and followed up under two major chapters, "Jesus (PBUH) and the World of the Visible" and "Jesus (PBUH) and the World of the Unseen". The first chapter deals with the relationship of Jesus (PBUH) with humans, animals and

inanimate objects, and the second chapter is dedicated to his relationship with God, angels, Satan and jinn. This division helps to understand and recognize the role of Jesus (PBUH) in the network system of existence in a more comprehensive way. It is noteworthy that two important factors, namely the lack of experience of death by Jesus (PBUH) and the Christian belief in his divinity, have caused some Islamic narrations to refrain from mentioning his name among the great prophets, despite his proximity to the Islamic era. However, overall, Shiite traditions give Jesus (PBUH) a high status and present him as having special dignity, extraordinary knowledge and power, and a special connection with the unseen world.

Conclusion

The present study shows that Shiite hadith sources have a wide potential for a more accurate understanding of the personality and status of Jesus (PBUH) and can provide an effective platform for effective dialogue between Muslims and Christians. This understanding not only helps to resolve historical misunderstandings, but can also play a role in achieving peace between the two religious communities; as is also referred to in the verses of the Quran with the word "affection". Considering the spread of apostasy and atheism in the present era, it is suggested that an independent study be conducted to examine the necessity of a common understanding of the status of Jesus (PBUH), focusing on the sacred texts of Islam and Christianity. Undoubtedly, such research can help identify the harms caused by negligence in this field and provide solutions to strengthen faith and progressive coexistence among believers.

جایگاه عیسی بن مریم (س) در روایات شیعی

سید حسین بیرایبی^۱

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه ادیان و عرفان دانشگاه حکیم سبزواری، خراسان رضوی، سبزوار، ایران. رایانامه: s_h_birea@yahoo.com

چکیده	اطلاعات مقاله
اگرچه در ادبیات قرآنی امت عیسی (ع) نزدیکترین مردمان در دوستی با امت محمد (ص) توصیف شده‌اند ولی فقدان رویکرد هم‌آهنگ در میان ایشان نسبت به مسیح (ع) و نیز کم‌رنگ بودن جایگاه ویژه‌ی وی در نظرگاه مسلمانان سبب شده تا آنچنان که باید این انس و قرابت در اجتماعات مشترک آنها احساس نگردد. با نظر به چنین آسیبی تحقیق پیش‌رو ضمن بهره‌گیری از ابزار گردآوری اسنادی-کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی تلاش کرده است تا با استفاده از منابع روایی اسلام شیعی منزلت بلند عیسی (ع) را به تفصیل منعکس سازد و در انتها به بررسی دلیل احتمالی غیبت نام وی در برخی از اخبار بپردازد. یافته‌ها حاکی از آنست که اولاً ویژگی‌های شخصیتی فرزند مریم (س) به زیست فردی و قلمرو شخصی او محدود نشده و بایستی بخش چشمگیر و شایان توجهی از آن را در خلال گزارش‌های مربوط به تعاملش با دیگر موجودات عالم شهود و حتی جهان غیب جستجو و فهم کرد. ثانیاً یادکرد مکرر مسیح (ع) به اندک مناسبتی از جانب پیامبر خاتم (ص) و اوصیای او خبر از عمق محبت و ارادت ایشان نسبت به عیسی (ع) می‌دهد؛ با این همه اما به سبب فرجام متفاوت مسیح (ع) و اختلاف در طبیعت و هویتش، روایاتی در شمار پیغمبران شاخص و طراز از بردن نام وی استنکاف ورزیده و معدود دیگری از اخبار هم بدون دلیلی پیدا از این شیوه تبعیت کرده‌اند.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۲۰ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۴/۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۷/۱
	واژه‌های کلیدی: عیسی، روایات، شیعه، اسلام

استناد: بیرایبی، سیدحسین؛ (۱۴۰۴). جایگاه عیسی بن مریم (س) در روایات شیعی. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۹ (۲)، ۶۸-۲۹.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49660.1225>

مقدمه

سرعت و سهولت ارتباط‌گیری با دیگر مردمان جهان را می‌توان دو مؤلفه تاریخ‌ساز عصر حاضر قلمداد کرد. در چنین دورانی یکی از ضروریات جوامع توحیدی، بازخوانی باورها و اندیشه‌های ادیان ابراهیمی است به گونه‌ای که منتج به تقریب خوانش‌های گوناگون و تفاهم حداکثری پیروان ایشان و در نهایت تحقق صلح گردد. این مهم اما حاصل نگردد جز آنکه در نخستین گام چنین اجتماعی نسبت به بنیانگذاران ادیان یکدیگر نگاه همسو و مشابهی را تجربه کنند. در این راستا به نظر می‌رسد می‌توان تلاش برای بازشناسی عیسی(ع) از مجرای منابع اسلامی را مصداق عینی همین تقریب و مفاهمه البته در دایره‌ی پیروان مسیحیت و اسلام قلمداد کرد.

درباره‌ی شناخت پایه‌گذار مسیحیت از طریق مزبور به ویژه از پرتو اخبار و مرویات، پیش‌تر نیل رابینسون (Neal Robinson) در اثر کم نظیرش *Christ in Islam and Christianity* داده‌های درخوری از فرزند مریم(س) و کیش او ارائه کرده ولی نامبرده نسبت به جوامع حدیثی بی‌اعتناء بوده است. نیز در توضیح آیات قرآن غالباً تفاسیری را ترجیح داده است که بیشترین هم‌خوانی را با خوانش رایج مسیحی دارد. محمود ایوب اما در کتابش *A Muslim View of Christianity* از روایات گوناگونی بهره برده ولی منطق ایوب در گزینش روایات و آیات باب مفهوم نیست و به نظر می‌رسد تحقیق از حیث روشی با کاستی روبروست. در کنار همه‌ی ویژگی‌های شایسته‌ی کار ادب جورن لیرویک (Oddbjørn Leirvik) در *Image of Jesus Christ in Islam*، او در بخش عیسی(ع) از منظر احادیث با ذکر چند خبر گزارش خود را به پایان می‌برد. مضافاً به اینکه در سنت شیعی از منابع اصیل و دست اول استفاده ننموده و معدود روایات ذکر شده را نیز به کتب متفرقه مستند کرده است.

فارغ از مقدمه‌ی فاخر محمد لگنهاوزن (Muhammad Legenhausen) در کتاب مهدی منتظرالقائم موسوم به *Jesus Through the Quran and Shi'ite Narrations* هم تنها به انعکاس آیات و روایات مربوطه و برقراری تبویبی نظامند بین آنها مبادرت گردیده و از ارائه هر گونه نظری نسبت به محتوای کار پرهیز شده است. بررسی کتاب *The Moslem Christ* اثر ساموئیل م. زمر (Samuel M. Zwemer) نیز نشان می‌دهد نویسنده به دلیل عدم آشنایی کافی با منابع اسلامی، به طرز چشمگیری تحت تاثیر منابع مسیحی قلم زده است. از متن اثرش برمی‌آید بر این

باور بوده که عهدجدید به ویژه بخش اناجیل، گزارش کاملی از تعالیم عیسی(ع) را در اختیار گذاشته ولی قرآن و روایات اسلامی در این باب دچار کمبود و نقص می‌باشند و به همین خاطر مسلمانان قادر نیستند جزئیات و ظرایف پیام مسیح(ع) را فهم نموده و به سائرین انتقال دهند.

اما مقاله‌ی «بررسی همدلانه تاریخ عیسی مسیح (ع) در عهدجدید و روایات شیعی» که از قلم نویسنده‌ی پژوهش پیش‌روست تنها به استخراج راهکارهایی به هدف تقریب خوانش اسلام شیعی و مسیحی از مسیحیت مبادرت کرده است و تمرکز خاصی بر شخص عیسی(ع) ندارد. در مقاله‌ی غلامرضا اکرمی با نام «مقایسه و مقارنه زندگی و شخصیت امامان شیعه(ع) با زندگی و شخصیت حضرت عیسی(ع)» هم اگرچه محور، مسیح(ع) است ولی مؤلف با اختیار رویکرد مقایسه‌ای (و نه توصیفی) تلاش می‌کند تا نشان دهد فرزند مریم(س) به لحاظ روحی از آغاز به ولایت امامان شیعه مومن بوده است. وی بیشتر مایل است مسیح(ع) را نمونه تمام عیار یک مسلمان راستین در عصر پیش از ظهور اسلام معرفی کند. اما دو مقاله‌ی دیگر یعنی «حضرت عیسی (ع) در گفتمان حدیثی شیخ صدوق» از حسین براتی و مقاله‌ی «عیسی (ع) در روایات الکافی در مقایسه با عیسی در مسیحیت» هم توجه‌ی خود را بر شناخت این پیام‌آور از پرتو آثار ابن بابویه قمی و کتاب کافی کلینی(ره) معطوف کرده و استفاده‌ای از دیگر منابع روایی شیعی ننموده‌اند.

به هر روی اگرچه هریک از این کتب و مقالات حاوی گزارش‌های درخوری از موقعیت رفیع عیسی(ع) هستند ولی به نظر می‌رسد هیچکدام اهتمام متمرکز خویش را صرف انعکاس تفصیلی عرصه و ابعاد جایگاه وی نکرده و به عبارت دقیق‌تر رسالت متفاوتی را برای خود تعریف نموده‌اند. شاید - با وجودی که قرآن امت عیسی(ع) را نزدیکترین مردمان در دوستی با امت پیامبر خاتم(ص) معرفی و توصیف می‌کند - بی‌توجهی به همین جایگاه بوده است که سبب شده تا نه تنها عظمت مقام این پیام‌آور ناشناخته باقی بماند که در میدان عمل نیز انس و احساس قرابت درخوری در روابط میان مسیحیان و مسلمانان حکمفرما نباشد. با این توصیفات، مسأله‌ی اصلی پژوهش حاضر آنست که ضمن بهره‌گیری از ابزار گردآوری اسنادی - کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی دریابد داده‌های روایی در منابع حدیث شیعه منزلت عیسی(ع) را چگونه توصیف و ترسیم می‌کنند تا از پرتو آن نه تنها اسلام‌باوران که کلیسا نیز به صورت مستند و شفاف دریابد مسیح(ع) در نظرگاه پیشوایان اسلامی از چه رتبه و مقامی برخوردار است و پیرو آن طرفین کمتر بر طبل اختلاف

بکوبند و با اشتیاق مضاعفی فضا را برای گفتگوهای طرفینی بر محور منابع مقدس فراهم آورند و در نهایت هم انس و ارتباط نزدیکی را در کنار یکدیگر تجربه کنند.

یادآور می‌شود دغدغه‌ی این پژوهش آنست که تنها توصیفی تا حد امکان گسترده و عمیق از مرتبت فرزند مریم(س) در احادیث شیعی به دست دهد و در پیگیری این مهم به هیچ‌روی در صد ارزش‌گذاری مرویات نیست. ناگفته پیداست شماری از روایات وارد شده به منابع شیعی از اتقان سندی برخوردار نمی‌باشد و نمی‌تواند مبنای موضع‌گیری به ویژه در امور اعتقادی واقع شود. اما از دیگر سوی نیز در میان همین منابع پالایش نشده، روایات اصیل که حکایتگر شایانی برای واقعیت بوده و برگرفته از چشمه‌سار عصمت است حضور دارند. در برخی موارد، فراوانی آنها تا حد و اندازه‌ای است که می‌توان به صحت مضمون‌شان اطمینان یافت. روایات غیرمعتبر نیز از لحاظ شناخت تاریخی اندیشه‌ها مفیدند. این روایات از قرن سوم و چهارم هجری تاکنون در کتب مختلف نقل شده‌اند و اطلاعات مفیدی از برداشت مسلمانان به ویژه طبقه‌ی عالمان و راویان، از تاریخ انبیا و کیش ایشان به دست می‌دهند. این برداشت‌ها گاه زاینده‌ی احادیث ساختگی است و گاه بستری برای تولد احادیث دروغین است. وانگهی بسیاری از همین داده‌ها نقطه‌ی آغاز مناسبی برای تحقیق و پژوهش‌های ادیان ابراهیمی به شمار آیند و بتوانند همچون جرقه‌ای در ظهور دیدگاه‌های تاریخی نو نقش‌آفرینی کنند.

۱. مسیحیان، مسلمانان و کم‌مهری به جایگاه عیسی(ع):

در آیه سیزدهم از سوره شوری خطاب به پیامبر اسلام(ص) آمده است: «خداوند شرع و آیینی که برای شما مسلمانان قرار داد، حقایق و احکامی است که نوح را هم به آن سفارش کرد و بر تو نیز همان را وحی کردیم و به ابراهیم و موسی و عیسی هم، آن را سفارش نمودیم که دین خدا را بر پا دارید و هرگز تفرقه و اختلاف در دین مکنید». همسوی با مفاد قرآن، منابع روایی شیعی نیز افراد مذکور در این آیه را شخصیت‌هایی معرفی می‌کند که پیوسته اسباب هدایت ابنا بشری را فراهم ساخته و آدمیان را به سوی فرمانبرداری از خداوند سوق دادند. خیرخواه ایشان شدند و در این راه از تحمل هرگونه آزار و اذیتی دریغ نمودند(ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۸۴). شیخ صدوق هم به عنوان یکی از اثرگذارترین نمایندگان تفکر شیعی، اعتقادش را درباره ایشان چنین منعکس

می‌کند: «همانا اینان بی‌گناه و معصوم بوده، از هر گونه ناپاکی، پیراسته‌اند. نه اهل گناه صغیره هستند و نه کبیره. از آنچه خداوند به ایشان فرمان دهد، سرپیچی نمی‌کنند و اموری را که به آن امر شده‌اند گردن می‌نهند. هر کس در بخشی از احوالات ایشان، منکر عصمت‌شان شود آنها را به درستی نشناخته است. باور ما در موردشان این است که آنها از هر حیثی کامل و تمام هستند و به ابتدا تا انتهای امورشان علم و آگاهی دارند. [همچنین] در هیچیک از احوالات خویش به نقصان، عسیان و جهل توصیف نمی‌شوند» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۲۵، ص. ۲۱۱).

مستندات فوق جملگی بر وجود نگاهی همسو نسبت به بنیانگذاران ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام، در مکتب شیعه صحه می‌نهد. اما ضرورت تحقق خارجی چنین رویکرد هم‌آهنگی تا آنجاست که به باور احادیث شیعی برای فردی که نسبت به یکی از پیامبران یا جانشینان ایشان بی‌ادبی روا دارد عقوبت سختی در نظر گرفته شده است (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۳۶۵). بعید نمی‌نماید اطلاق بی‌ادبی مزبور در ادبیات روایی نمونه‌های دورتر چون مصادیق گوناگون بی‌توجهی و کم‌مهری را نیز در بر گرفته و فاعلش بایستی در این باره پاسخگو باشد.

با توجه به این پیش‌درآمد، اگر گزارش‌های روایی به‌جامانده از عملکرد توده‌ی مسیحیان و نیز رفتار خارجی امت اسلام در قبال عیسی‌باوران مورد بررسی دوباره‌ای قرار گیرد، روشن می‌گردد جایگاه حقیقی مسیح(ع) از سوی هر دو گروه چندان مورد عنایت و توجه نبوده است.

اگرچه شاید پیروان عیسی(ع) مدعی‌اند که پیوسته در راستای پاسداشت فرزند مریم(س) و احیای کیش او کوشیده‌اند و حتی در عصر پیامبر اسلام(ص) پیشنهاد مباحله را هم در همین راستا پذیرفتند داده‌های حدیثی ولی غیر این را گواهی می‌دهد. به باور روایات، مسیحیان از همان روزهای بعد از پایان حیات زمینی عیسی(ع) انجیل نخستین را گم کردند و اندیشه‌های ناب مسیح(ع) را تحریف نمودند. تصلیب، فدیة و رستاخیز عیسی(ع) از مردگان را بدعت نهادند؛ و عاقبت با خدا انگاری فرزند مریم(س)، وی را از دسترس بشر دور ساختند و با مجموعه‌ی این رفتارها نسبت به او بی‌مهری روا داشتند (کوفی، ۱۴۱۰ق، ص. ۸۸).

در این باره اما عملکرد مسلمانان هم چندان قابل دفاع نبوده، شایان بازنگری است. با آنکه آنها در ساحت نظری پیوسته عیسی(ع) را صاحب شریعت، پیغمبر اولوالعزم، واجب‌التعظیم و نزدیکترین رسول الهی به عهد پیامبر اسلام(ص) قلمداد نموده و پیروان وی را هم بنابر دیدگاه قرآنی نزدیکترین

مردمان در دوستی با مسلمانان معرفی می‌کنند(سوره مائده: ۸۲) ولی به نظر می‌رسد ایشان نیز چون پیوسته خوف مواجهه با آموزه‌های مسیحیت تبشیری و مبلغان آن را داشتند در عمل به خطایی بس عمیق و راهبردی دچار شدند. به دیگر سخن این اجتناب و مالاندیشی سبب گردیده تا انحرافات توده‌ی مسیحیان را به پای مسیحیت اصیل و پیام‌آورش بنویسند و حتی به آن بخش از تعالیم عیسوی(ع) که هنوز هم در بخش مسلمات تاریخ ثبت و ضبط است(الویری، ۱۳۹۰، ص.۳۵)، ناخودآگاه اقبال چندانی نشان ندهند. غافل از اینکه اولاً بنا بر دیدگاه اسلام مردمان عصر فترت یعنی جماعتی که بعد از حیات زمینی مسیح(ع)، پیش از طلوع اسلام بر طبق آموزه‌های مزبور زیستند بدون تردید رهیافته‌گان و مهتدیان عصر و دوران خویش به شمار آمده و شهدا و صالحانی هم که بین عیسی(ع) و محمد(ص) زندگی کردند و به طور بدیهی از همین تعالیم عیسوی(ع) بهره بردند شایسته‌ی احترام بوده و هستند(مجلسی، ۱۴۲۳ق، ص.۴۶۲).

ثانیاً در منظومه‌ی اخبار، به شکرانه‌ی ارسال مسیح(ع)(علی بن موسی، ۱۴۱۵ق، ص.۱۷۹) و فرورستاندن انجیل که در واقع جامع عمده‌ی کلمات و مواظ منسوب به این پیام‌آور است، خداوند مورد حمد و ستایش قرار می‌گیرد(ابن طاووس، ۱۴۱۵ق، ص.۱۷۹) و در ادبیات روایی شیعی، هم‌آهنگ با کاربست عنوان «ذخیره الاولیاء» در مورد مهدی(عج)، برای فرزند مریم(س) عنوان «ذخیره الانبیاء» به کار می‌رود. احتمالاً به خاطر وجود همین توصیفات متراکم و تأییدات خاص بوده که مجلسی هم در بحار اینچنین اعتراف می‌کند: «قَدْ وَصَفَ اللَّهُ عِيسَى (ع) بِمَا لَمْ يَصِفْ بِهِ أَحَدًا مِنْ أَنْبِيَاءِهِ»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۷، ص.۲۵۹).

البته بدیهی است منابع اسلامی تنها عیسایی(ع) را می‌ستایند که همچنان در مرتبه بندگی باقی بماند(احمدی میانجی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص.۴۸۹) و برآمدن پیغامبر خاتم(ص) بشارت دهد(ابن بابویه، ۱۳۸۹ق، ص.۴۲۰). به هرروی با وجود انبوه اوصافی که درباره قدر و منزلت مسیح(ع) و تعالیمش در منابع روایی به چشم می‌خورد ولی باید آشکارا اذعان داشت چنانچه عامه‌ی مسلمانان نسبت به ابعاد شخصیتی این پیام‌آور قریب‌العهد و تاریخ‌ساز که در آخرالزمان نقشی مهم ایفا خواهد کرد به طور جدی مورد سوال قرار گیرند پاسخ دستگیر و قابل توجهی از سوی ایشان دریافت نخواهد شد. با این توصیف، گزافه نیست اگر کاهلی مزبور، نشانه بی‌مهری امت اسلامی نسبت به تعالیم عیسوی(ع) و به عبارت گویاتر شخص مسیح(ع) تلقی گردد.

۲. گونه‌شناسی تکریم عیسی(ع):

برای فهم جایگاه عیسی(ع) دو مسیر مستقل را می‌توان مورد توجه قرار داد. راه نخست مراجعه به داده‌هایی است که از خود عیسی(ع) سخن می‌گویند و به نوعی به ارتباط عیسی(ع) با خویشتن گره می‌خورند و محدود می‌شوند(گزارش‌های خودی). این اما تنها راه نیست. بسیاری از فضایل عیسی(ع) است که در پرتو یادکرد، ارتباط، انتساب یا قیاس وی با دیگری فرصت ظهور و بروز پیدا نموده است. به همین خاطر این جستار تلاش دارد مسیر دوم را نیز طی نماید و از توصیفات موجود در این باره نیز بهره برداری کند(گزارش‌های دیگری).

۲.۱. تکریم عیسی(ع) از پرتو گزارش‌های خودی:

روایات چه گزارشی از شخصیت مسیح(ع) در رابطه با خودش منعکس می‌کنند که بر کرامت مقام این شخصیت دلالت دارد؟ در خبری آمده است شش ماه بیشتر از حضور وی در رحم مریم(س) نگذشته بود که پا به دنیای بیرون گذاشت(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۴، ص ۲۰۷). در همان موسم حضورش در بطن مادر، تورات و انجیل را تلاوت می‌نمود(ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۲۵۸). او علاوه بر اینکه انجیل را درسینه داشت، از نور، دانش و جمیع علوم پیامبران قبلی نیز برخوردار بود(ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۲۲۵).

بنابر داده‌های روایی وی تمام شبش را به عبادت خدا می‌پرداخت و در روز روزه می‌گرفت(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۰۰، ص ۵۷). در خط و علم کتابت چیرگی خاصی داشت به گونه ای که از ده جزء این هنر و مهارت، مردم جملگی جزء واحدی از آن را دارا بودند اما عیسی(ع) خود به تنهایی نه جزء دیگرش را در اختیار داشت(ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۲۵۸).

حکمت یکی دیگر از بارزترین جلوه‌های شخصیتی این پیام‌آور بود. وی حتی در ایام نوزادی که از جانب خدا مأمور دفاع از مادرش شد، حکمت در سخن گفتنش تجلی و نمود داشت(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹، ص ۳۰۲ و ج ۳۷، ص ۵۲).

مسیح(ع) گرچه خندان بود اما در موقع مناسبتش نیز می‌گریست(مجلسی، ج ۷۳، ص ۶۰). مرکب او دوپایش بود و خدمتگزار وی، دست‌هایش(جزائری، ۱۴۰۴ق، ص ۴۰۸). نقش حلقه انگشتری وی عبارتی برگرفته از انجیل بود که جهان‌بینی و پیرو آن منزلت‌ش را منعکس می‌سازد:

«خوشابه حال بنده ای که یاد وی دل را متوجه خدا کند و وای بر حال بنده ای که یاد او خدا را از دل آدمی ببرد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۵۶ و ۵۵. مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۴، ص ۲۴۷). بنابراین مفاد اخبار این پیامبر هر جایی پا می‌نهاد برکت و فزونی آنجا را فرا می‌گرفت (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۱، ص ۳۳۱).

عیسی(ع) اهل صداقت بود و بر آن پای می‌فشرد (حسن بن علی، ۱۴۰۹ق، ص ۶۶۱ و کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۵۹) به گونه‌ای که قرن‌ها بعد، صدق و راستی‌اش نمونه و الگویی برای بزرگ مردان در عصر پیامبر خاتم (ص) شد (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۶۸، ص ۱۰) و صحابی جلیل‌القدر پیامبر خاتم(ص)، ابوذر در برخورداری از چنین صفتی، مشابه وی توصیف شد (طبری آملی کبیر، ۱۴۱۵ق، ص ۲۱۷).

روحیه قناعت و توکل در او ریشه دوانیده بود. در خبری آمده است که با خدا اینچنین گفت و گو می‌نمود: «خداوندا، صبحگاهان و شامگاهان، قرص نانی از جو به من مرحمت فرما و بیش از آن عطا منما که به وادی سرپیچی و طغیان فرو افتم» (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۱۵). بر همین اساس مسیح(ع) چیزی را برای فردایش ذخیره نمی‌نمود و می‌فرمود: «کسی که رزق مرا در روز می‌دهد در شب نیز مرا روزی خواهد داد و کسی که شب رزق مرا می‌دهد در روز نیز روزی مرا خواهد داد». اگرچه مفاد این گزارش‌ها هر یک سهم قابل توجهی در انعکاس جایگاه بلند عیسی(ع) ایفاء می‌کنند اما اخبار فرزند مریم(س) در قبال دیگری یارای انعکاس بخش گسترده‌تری از مقام بالای وی خواهند بود.

۲.۲. تکریم عیسی(ع) از پرتو گزارش‌های دیگری:

گزارش‌های مربوط به یادکرد، ارتباط، انتساب یا قیاس عیسی(ع) با دیگری، خود به چند دسته تقسیم‌پذیر است. شماری به روابط عیسی(ع) با عالم شهود یعنی سایر انسان‌ها، حیوانات و جمادات گره می‌خورد. برخی دیگر اما از ارتباط وی با عالم غیب یعنی خداوند، فرشتگان، شیطان و جنیان پرده برمی‌دارد. فصل حاضر عهده‌دار انعکاس گزارش‌های مربوط به هر یک از گونه‌های فوق خواهد بود.

۱،۲،۲. عالم شهود و شناخت موقعیت عیسی(ع):

اخباری که کرامت و عظمت مقام عیسی(ع) را از پرتو ارتباط وی با دیگر انسان‌ها، حیوانات و جمادات منعکس می‌کند کدامست؟ این بحث ذیلاً مورد توجه تفصیلی قرار گرفته و داده‌های مربوط به آن ذکر می‌گردد.

۱،۱،۲،۲. مرتبه‌ی عیسی در ساحت هم‌نوع:

روایات با درون‌مایه مواجهه و ارتباط عیسی(ع) با سایر آدمیان را می‌توان ذیل شش عنوان: پیامبران، مریم(س)، رهروان مسیح(ع)، عموم مردم، دشمنان عیسی(ع) و اوصیای شیعه(ع) مورد پیگیری قرار داد.

الف) پیامبران و عیسی شناسی:

بنابر روایتی عیسی(ع) به همراه نوح(ع)، ابراهیم(ع)، موسی(ع) و محمد(ص)، تنها انبیا‌یی بودند که صاحب شریعت شدند(ابن بابویه، ۱۴۱۴ق، ص ۹۲ و شیخ حر عاملی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۲۸) و برخوردار از برترین و بالاترین مقام بودند(مجلسی، ج ۵، ص ۲۳۶). آنها پیش از همه‌ی انبیا به خداوند و پیامبران قبل و بعد از خود اقرار نمودند(جزائری، ۱۴۰۴ق، ص ۵). در گزارشی آمده است که شب معراج نماز جماعتی در بیت المقدس به امامت پیامبر اسلام(ص) برگزار می‌شود و عیسی(ع) در کنار دیگر پیامبران بزرگ، مأموم صف نخستین آن می‌گردد(ابن طاووس، ۱۴۱۳ق، ص ۲۹۵). مفاد این اخبار ضمن یادکرد والتفات به منزلت دیگر پیامبران، حکایتگر مقام بلند عیسی(ع) نیز خواهد بود.

دیدگاه اسلام در مورد منزلت عیسی(ع) از متن جریده‌ای که همراه با میت دفن می‌شود و چهل تن از مسلمانان بر صحت مفاد آن شهادت می‌دهند هم قابل استفاده است: «شاهدانی که در این مکتوبه نام آنها برده می‌شود گواهی دادند که ... بی‌شک میت حاضر به حقانیت و جایگاه تمامی پیامبران و رسولان [و از جمله عیسی(ع)] اقرار و اعتراف دارد...» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۷۹، ص ۵۹). بنابر گزارشی چون از پیامبر اسلام(ص) درباره «شعیبا» سوال شد، فرمود: «او همان کسی است که [آمدن] من و برادرم عیسی بن مریم(ع) را بشارت داد» (طبرسی، ۱۳۸۵ق، ص ۲۵۸). در این فراز اولاً قرین نام پیامبر خاتم(ص) به عیسی(ع) اشاره رفته است که البته خود با اهمیت تلقی

می‌شود. ثانیاً از سوی رسول اکرم(ص) به فرزند مریم(س) عنوان برادر داده شده است که آن نیز عظمت مقام عیسی(ع) را در منظومه روایی نشان می‌دهد. ثالثاً کاربرد واژه «بشارت» برای حضور مسیح(س) هم از مرتبه‌ی درخور این پیام‌آور حکایت می‌کند.

یادکرد عیسی(ع) از سوی خداوند در مواجهه با موسی(ع) نیز در بخش حاضر شایان ذکر است: «ای موسی(ع) مشفقانه و از سر دلسوزی و مهربانی به تو درباره‌ی عیسی بن مریم(س) همانی که مرکب همیشگی‌اش ماده‌ی الاغی بیش نیست(کنایه از اینکه بی‌تکلف می‌زید)، کلاه درازی بر سر می‌نهد(کنایه از اینکه ساده می‌پوشد و به ظواهر چندان اعتنایی نمی‌نماید)، با زیتون و روغن آن مأنوس است(کنایه از اینکه از غذای سالم استفاده می‌کند یا از مانده آسمانی بهره‌مند می‌باشد) و همنشین محراب است(کنایه از اینکه بر عبادت، مداومت دارد) سفارش و توصیه‌ی اکید می‌کنم» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص. ۴۹۰).

رزند مریم(س) در منظومه روایات از چنان وجاهتی برخوردار است که بنابر گزارشی هنگام احراز حقانیت رسول اکرم(ص)، بشارت و پیشگویی جناب اوست که مورد استناد و توجه قرار می‌گیرد(قطب الدین راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۱۳۱).

در خبری آمده است شخصی از پیامبر اسلام(ص) درباره میلاد علی(ع) جويا شد. پس حضرت فرمود: «شگفتا! تو از بهترین مولودی جويا شده‌ای که پس از من بر سنت عیسی(ع) به دنیا آمده است»(ابن شاذان قمی، ۱۳۶۳، ص ۵۴). در واقع اینکه رسول اکرم(ص) با بهجت و سرور از سنت عیسی(ع) یاد می‌کند نشان از مقام ویژه فرزند مریم(س) در نگاه پیامبر خاتم(ص) دارد. ضمن روایت دیگری حضرت محمد(ص) اظهار تعجب نمود که چگونه می‌شود امتی هلاکت گردد حال آنکه خود ایشان سرآغازش باشد و عیسی(ع)، پایان‌بخش آن(بحرانی اصفهانی، ۱۳۸۲، ص. ۲۳۸)؟! ایشان همچنین در حدیث سومی گروهی از امت خویش را تا عهد نزول شخص عیسی بن مریم(س) پیوسته و استوار بر مدار حق پیشگویی فرمود(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۳۶، ص. ۱۸۷).

تعبیر مزبور یا بهره‌گیری از واژگانی چون اخی(برادرم) برای اشاره به فرزند مریم(س) از سوی نبی اکرم(ص)(ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۲، ص. ۴۹۷) بر اهمیت و جایگاه رفیع عیسی(ع) در منابع روایی شیعه دلالت می‌کند.

بنابر خبری مسیح(ع) وقایع مربوط به وصایت پیامبرخاتم(ص) را پیشگویی نمود و تمامی آنها را به پیروانش منتقل کرد(ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۲، ص ۲۵۵). از دیگر سوی رسول خدا(ص) هم روزی در نزد اصحابش فرمود: «اکنون شخصی چون عیسی بن مریم(س) [بر ما] وارد می‌شود». با پیشگویی مزبور برخی از کسانی که با پیامبر(ص) نشست‌ه بودند بیرون آمدند تا همانی باشند که بر جمع داخل می‌شود(قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۸۶). تأمل در محتوای این غیبگویی‌ها نیز هریک به نحوی بر رفعت مقام عیسی(ع) صحنه می‌گذارد.

بررسی درون‌مایه‌ی اخبار حاکی از آنست که حضرت محمد(ص) به آموزه‌های منسوب به فرزند مریم(س) هم توجه درخوری داشت و در طول زندگانی خویش آنها را برای امتش بازگو می‌کرد(شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۹، ص ۳۲). گاهی نیز با یادکرد عیسی(ع) عملکرد خود را برای مخاطبانش مستند و پسندیده می‌ساخت. در این باره دو گزارش ذیل شایان توجه است.

بنابر خبری ایشان پس از ضیافتی که برای اقوامش تدارک دید، فرمود: «این همان مائده‌ای بود که خداوند مرا به فراهم‌سازی آن امر کرده بود. من آن را برای شما ترتیب دادم همان‌طور که عیسی(ع) [نیز] برای قومش مهیا فرمود»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۸، ص ۲۱۵). در حدیث دیگری، خطاب به برخی از برگزیدگان قبائل عرب فرمود: «من با شما بیعت می‌کنم همان‌گونه که عیسی بن مریم(ع) با حواریونش بیعت فرمود و آنها را سرپرست قومش قرار داد»(ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۱۸۲). مفاد این داده‌های روایی نشان می‌دهد عیسی(ع) در نظر پیامبر اسلام(ص) از جایگاه ممتازی برخوردار بوده است و گر نه استناد رفتارش به مسیح(ع) معنا و مفهومی در پی نخواهد داشت.

دعایی که پیامبر اسلام(ص) از خداوند برای علی(ع) درخواست فرمود نیز در بخش پیش‌رو قابل استفاده است: «... و بارالها در نسل وی، شبیه عیسی(ع) مقرر فرما»(ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ق، ص ۱۴۲).

در خبری آمده است که نبی اکرم(ص) ضمن یادکرد جانشینانش، به امام زمان(عج) اینچنین اشاره نمود: «آخرین نفر ایشان همان کسی است که عیسی بن مریم(س) پشت سر وی نماز می‌خواند»(همان، ص ۵۷ و ۵۸). عبارت «کسی که بر عیسی بن مریم(س) امامت و پیشوایی می‌کند» هم تعبیری است که از جانب حضرتش در روایت دیگری برای اشاره به مهدی(عج) به کار

رفته است(ابن شاذان قمی، ۱۴۲۳ق، ص.۱۴۴). دور از ذهن نیست مقصود این دسته از گزارش‌ها آن باشد که از پرتو جایگاه تاریخی عیسی(ع)، عیار آخرین جانشین پیامبر خاتم(ص) نیز روشن و هویدا گردد.

بنابر خبری پیامبر اسلام(ص) خطاب به یکی از یهودیان فرمود: «ای یهودی! مهدی از نسل من است. او چون خروج کند عیسی بن مریم(س) برای یاریش نزول خواهد کرد. پس وی را مقدم نموده و در پشت سر او نماز خواهد گذارد»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۲۶، ص.۳۲۰). در واقع پیامبر اسلام(ص) با اعلان تقارن بین خروج موعود شیعه(عج) و نزول عیسی(ع) و نیز اقتدای وی به مهدی(عج)، به طور ضمنی از مرتبه بلند عیسی(ع) در منظر اسلام هم خبر می‌دهد.

رفتار برخی مخاطبان حضرت محمد(ص) را هم می‌توان به عنوان شاهد دیگری در اینجا مورد توجه قرار داد؛ مثلاً قومی به منظور احراز حقانیت پیام‌آور خاتم(ص)، از توانایی رسول اکرم(ص) در انجام معجزات عیسی(ع) جويا می‌شوند(بحرانی، ۱۳۷۴، ص.۸۷۷-۸۷۸). در این باره شواهد دیگری نیز وجود دارد(مجلسی، ج ۴۶، ص.۲۳۷-۲۴۹-۲۵۰).

اما نمونه‌ی پایانی روایتی است که بنابر مفادش شخص مسلمان در پیشگاه خداوند شهادت می‌دهد که من از هر آنچه رسولان و انبیاء(و از جمله عیسی(ع)) از آن براءت جستند، بیزاری می‌جویم(ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص.۶۱۱) و یا عرضه می‌دارد: «خدایا به تو پناه می‌برم از ... و از همان امری که پیامبران مرسل (و از جمله‌ی آنها، عیسی(ع)) به تو از [شر] آن پناه بردند»(کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص.۷۷). در واقع هم آن براءت و هم این استعاذه(پناه بردن) نشانگر آنست که عیسی(ع) از منزلت برجسته‌ای برخوردار است.

ب) شناخت عیسی(ع) از پرتو مریم(س):

روایات از یکسو درباره‌ی تأثیر قطعی رحم و خاستگاه بر تکون شخصیت آدمی سخن می‌گویند و از طرف دیگر مریم(س) را مادر عیسی(ع) معرفی می‌کنند(پاینده، ۱۳۸۲، ص.۲۶۶). بانوی مزبور در اخبار چنین توصیف می‌گردد: «... مَرِّمَ أَطْهَرَ النَّسَاءِ وَ بِنْتُ خَيْرِ الْأَنْبِيَاءِ»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۹، ص.۲۲۰)، «... مَرِّمَ الْبَتُولِ الطَّيِّبَةِ الْحَصِينَةِ...»(احمدی میانجی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص.۴۳۰). با این

مقدمه پرداختن به جایگاه مریم(س) یارای آن دارد که اصالت، طهارت مولد و برخی دیگر از فضیلت‌های مسیح(ع) نیز عیان گشته و مرتبه ممتاز او بیش از پیش آشکار شود.

در روایت است که عیسی(ع) به مریم(س) بدون حضور و وجود شوهری ارزانی شد(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۹، ص ۱۰۵). این گزارش نشان می‌دهد نفس موجودیت عیسی(ع) نه تنها اعجاز بوده که گواهی عینی بر کرامت و عظمت الهی می‌باشد.

احادیث در برابر گزارش حمل برداشتن وی از طریق یوسف نجار به شدت واکنش نشان داده و از پرتو استفهام توییخی، مَهر بطلان بر صحت آن می‌زنند: «آیا به مریم دختر عمران نسبت ندادند که او از مردی نجار به نام یوسف باردار شد؟!»(ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۱۰۳).

در خبری آمده است: «اگر خوراکی بهتر از خرما وجود داشت خداوند آن را به مریم(س) هنگام تولد عیسی(ع) می‌خوراند»(مجلسی، ج ۵۹، ص ۲۹۵-۲۹۶). گزارش فوق بر اهمیت عیسی(ع) و مادرش صحه می‌گذارد.

این مادر از چنان منزلتی برخوردار است که قرآن نیز در آیات فراوانی به انعکاس اخبار وی می‌پردازد و سوره‌ای نیز به اسم او نامگذاری می‌شود. شایان ذکرست بنابر روایتی مداومت بر خواندن سوره‌ی مریم(س) همصحبتی با عیسی(ع) را در آخرت به همراه خواهد داشت و همسنگ مُلک سلیمان نبی(ع)، به تلاوت‌کننده‌اش پاداش خواهند داد(کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۴۴۱). هم یادکرد فراوان مریم(س) در قرآن، هم نامگذاری سوره‌ای به اسم وی و هم درون‌مایه‌ی خبر اخیر، از جایگاه ویژه این مادر و فرزند پرده برداشته و راه انس و همنشینی با عیسی بن مریم(س) را به مسلمانان مشتاق پیشکش می‌کند.

در گزارشی آمده است فاطمه بنت اسد هنگامه ولادت علی(ع)، مریم(س) را در بیت الله الحرام به بزرگی یاد نمود(ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۱۳۳). همچنین بنابر خبری پس از ولادت علی(ع)، مادر عیسی(ع) بر بالین حضرت حاضر شده و ایشان را در آغوش گرفت. امام(ع) در دیدار یاد شده به مریم با لفظ خواهر اشاره فرمود؛ فرزندش مسیح(ع) را عموی خویش خواند و از احوال او جویا شد(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۳۵، ص ۱۴).

میزان ارادت علی(ع) به مریم(س) تا آنجاست که حتی بنابر گزارشی نام همسرش را به مریم تغییر داد: «وَ كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) سَمَاهَا مَرِيْمَ»(ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۴، ص ۱۷۶).

در خبر دیگری آمده است که حضرت محمد(ص) در تولد فاطمه(س) خداوند را حمد و سپاس گفت که روحش را قبض نمود تا آنکه به وی فرزندی همچون مریم(س) هدیه فرمود(جزائری، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۳۷). مشابه گزارش اخیر اما در ماجرای فراهم آمدن معجزه آسای طعام در خانه حضرت فاطمه(س) نیز ثبت و ضبط شده است. در آنجا رسول اکرم(ص) اشکریزان خطاب به امام علی(ع) می‌فرماید: «خدای را حمد و سپاس می‌گویم؛ همان خدایی که جان مرا نگرفت تا اینکه درباره دخترم شاهد آن چیزی باشم که زکریا(ع) درباره مریم(س) نظاره کرد»(قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۸۶) یا در بیانی دیگر به امام(ع) فرمود: «حمد و سپاس از آن خداوندی است که مثل تو و فاطمه(س) را مثل مریم بنت عمران(س) و زکریا(ع) قرار داد که هر زمان زکریا(ع) بر وی در محراب وارد می‌شد نزد او طعامی را مشاهده می‌نمود»(کوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۵۲۶). از مفاد جمله‌ی این تعابیر می‌توان به عظمت مقام عیسی(ع) که از چنین مادری برخوردار است نیز رهنمون شد.

ناگفته پیداست دخت رسول اکرم(ص) در کمالات هیچ نظیر و همانندی ندارد اما بنابر گزارشی حضرت محمد(ص) هنگام مواجهه با طعام آسمانی در خانه زهرا(س) بی‌درنگ مریم(س) را یاد نموده و با چشم‌گریان خداوند را بر وجود شباهت معنوی دختر خویش با مادر عیسی(س)، حمد و سپاس می‌گوید. بر طبق حدیثی حتی امام علی(ع) آشکارا فاطمه(س) را در زمانه‌ی خویش همانند مریم(س) در عهد خود قلمداد نمود(هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۸۳۱).

شاید ره‌آورد تکرار همین تعابیر مشابه بود که سبب شد اولاً زهرا(س) در متون روایی این چنین معرفی گردد: «السَّلَامُ عَلَی مَرِّمَ الْكُبْرَى»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۹، ص ۲۰۱) و «السَّلَامُ عَلَی... فَاطِمَةَ... شَقِيقَةَ الْبُتُولِ مَرِّمَ»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۹، ص ۲۲۰). ثانیاً بانوی مزبور برای یک بار هم که شده هنگام تقارن نامش با مریم(س)، از رسول خدا(ص) کنجکاوانه جويا شود: «ای پدر! آیا من برترم یا مریم(س)؟» و آنگاه در پاسخ از پیامبر اسلام(ص) بشنود که: «[دخترم] تو در قوم خود برتری و مریم(س) در قوم خودش»(ابن طاووس، بی‌تا، ص ۹۱). به هر روی تردیدی نیست که هم‌صدور اخبار فوق و هم‌اهتمام بر حفظ و نگهداشت آنان در منابع روایی شیعه، افزون بر بازتاب مقام رفیع مریم(س)، بر جایگاه ویژه مسیح(ع) نیز گواهی می‌دهد.

از خبری به دست می‌آید که پیامبر خاتم(ص) هنگام احتضار خدیجه، به وی سفارش فرمود که چون بر مریم(س) وارد شدی بر او درود و سلام نثار فرما(ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۳۹). همچنین بنابر مفاد حدیثی بعد از واقعه‌ی کربلا یکی از نوادگان پیامبر اسلام(ص) موسوم به سکینه در عالم رویا عیسی(ع) و مادرش مریم(س) را مشاهده کرد که به استقبالش در شهر دمشق آمده‌اند(ابن نما حلی، ۱۴۰۶ق، ص ۱۰۴ و ۱۰۵). در گزارشی هم آمده است که بعد از واقعه حمله به درب خانه امام علی(ع)، مریم(س) از سوی خداوند بر بالین فاطمه(س) حاضر شده، پرستاری او را نمود و از وی دلجویی کرد(ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۷۶، ص ۱۱۴). مجموع این داده‌ها نیز بر جایگاه رفیع مریم(س) و پیرو آن، فرزند گرانقدرش دلالت دارد.

البته فارغ از انتساب عیسی(ع) به مریم(س) توجه به پیوند رحمی او به دیگر شخصیت‌های الهی نیز در انعکاس جایگاه عیسی(ع) سودمند خواهد بود. به عنوان نمونه حضرت محمد(ص) خدای را سپاس می‌گوید که در اهل بیتش کسی را قرار داد که به روش داود نبی(ع) که در واقع جد عیسی(ع) است قضاوت خواهد کرد(مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۹۵).

ج) رهروان مسیح(ع) و عیسی شناسی:

شماری از منزلت‌های عیسی(ع) از اخبار مربوط به پیروان وی قابل استفاده است. بنابر مفاد روایتی فرزند مریم(س) معلمی بود که در مقام عمل، درس اخلاق می‌داد و آموزه‌هایش را به دیگران منتقل می‌نمود(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۷). در کمال فضیلتش همین بس که هیچگاه پیروان را به سوی خویشتن فراخوان ننمود. در واقع هنگامیکه از وی سوال شد با چه کسی نشست و برخاست نمایم در جواب پرسشگر، هیچ نشانی از خود نداد بلکه فرمود: «با کسی که نگاه کردن به او، خدا را به شما یادآور شود و سخن گفتن او دانش شما را بیفزاید و رفتارش شما را به آخرت علاقه‌مند سازد»(جعفر بن محمد، ۱۴۰۰ق، ص ۲۱).

توصیه‌ی همیشگی وی به شاگردانش این بود که در پی علم و دانش حقیقی بروید و ربّانی شوید(مجلسی، ج ۱۱، ص ۲۵). در ماجرای شستن پای حواریون، ابتدا خطاب به ایشان فرمود: «از شما درخواستی دارم...» پس چون رضایت ایشان را احراز کرد به مقصود خویش جامه‌ی عمل پوشاند و بدون اذن به شستن پای آنها مبادرت نمود؛ و این چنین مفاهیم ادب، تواضع و مهربانی را به یاران و همراهانش آموزش داد(شهید ثانی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۸۳).

تلقى چنین سلوک رفتاری از سوی شاگردان و خیل علاقه‌مندان حقیقی وی باعث شد که آنها بتوانند آینه‌ای برای بازتاب شخصیت عیسی(ع) باشند. بنابر خبری حواریون وی توسط پیامبر اسلام(ص) چنین توصیف شده‌اند: «ایشان برگزیده‌ی عیسی(ع) و بهترین یاران وی بودند. دوازده شخصیت مجردی که در یاری خدا و پیام‌آورش، آماده و پایه‌رکاب بودند و از هرگونه تکلفی به دور؛ آنها نه اهل کبرورزی بودند و نه به ضعف نفس و دودلی مبتلا. ایشان با بصیرت، استقامت، همت و پایمردی از وی حمایت می‌کردند»(خزاز رازی، ۱۴۰۱ق، ص.۶۹). بنابر روایتی نیز امام علی(ع) هنگام مواجهه با مکتوبات منسوب به یاران عیسی(ع)، اشک شوق ریخته و از آنان با عنوان «کتب ابرار» یاد فرمود(نصر بن مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص.۱۴۸). این گزارش‌ها افزون بر بازتاب مقام رهروان مسیح(ع)، مرتبت خود او را هم هویدا می‌سازد.

در خبر است یکی از حواریون درباره یابنده چشمه‌ای پیشگویی کرده و وی را نبی یا وصی نبی معرفی می‌نماید. گزارش این غیبگویی قرن‌ها بعد به عهد اسلام رسیده و به واقعیت می‌پیوندد(قمی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص.۱۴۸). اگرچه درون‌مایه‌ی روایت بر مقام ویژه حواری عیسی(ع) دلالت می‌کند اما ضمناً از منزلت خود او هم که در مکتبش چنین پیروانی تربیت شده‌اند خبر می‌دهد.

مفاد اخبار از آن حکایت دارد که وصی وی «شمعون» در عصر اسلام به طور خاص کانون توجه بود و نام او بر روی افراد نهاده می‌شد(ابن بابویه، ۱۴۰۳ق، ص.۴۷)؛ حتی در تعبیر قابل تأملی حضرت محمد(ص)، علی(ع) را شمعون امت خویش نامید(ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص.۳۱) و نسبت خویش را با علی(ع) همچون نسبت عیسی(ع) و شمعون(ع) معرفی فرمود(شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۳، ص.۶۶). احتمالاً با توجه به همین جایگاه ویژه بوده که شخصیت مزبور برای امت اسلام، زاهدترین مردم در دنیا و راغب‌ترین ایشان به خداوند در عالم آخرت توصیف شده است(صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص.۱۰۱).

در روایتی آمده است همراهان امام باقر(ع) یکی از مسیحیان معاصر خود را به حضرت چنین معرفی کردند: «او از عالم‌ترین مردم زمانه است. در واقع وی به توفیق مصاحبت از کسانی نائل آمده که آنها توفیق همنشینی حواریون عیسی(ع) را داشته‌اند»(قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص.۹۸). انعکاس خبر این همنشینی، جایگاه حواریون و پیرو آن، عیسی(ع) را نشان می‌دهد.

بنابر گزارشی امام رضا(ع) از تربیت یافته مکتب عیسوی(ع) موسوم به یوحنا دیلمی با عنوان «عدل مقدم» (شخصیت عدالت پیشه‌ی پرسابقه) یاد می‌کند (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق، ص. ۴۲۰). امام کاظم(ع) نیز ضمن توصیف قدر و منزلت یکی از پیروان متوفی خویش که پیش‌تر در جرگه امت عیسوی(ع) بود، فرمود: «این شخص در رتبه و مرتبت یکی از حواریون عیسی(ع) خواهد بود...». بعد از صدور این خبر از سوی امام(ع)، بیشتر اصحاب حضرت(ع) آرزو کردند که ای کاش در جایگاه وی بودند (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق، ص. ۲۷۵). مفاد گزارش‌های مذکور جملگی نه تنها بر عظمت مقام رهروان عیسی(ع) که جایگاه عیسی(ع) را هم به طور ضمنی نشان می‌دهد.

در خبری پیامبر اسلام(ص) تعداد جانشینان خویش را مطابق با نفرات حواریون عیسی(ع) معرفی می‌نماید تا ضمن یادکرد آنها، احتمالاً از پرتو ایجاد تشابه، نوعی خوش‌یمنی و خجستگی را از آن اوصیای خویش کند (خزاز رازی، ۱۴۰۱ق، ص. ۴۲). به نظر می‌رسد تعبیر منسوب به امام باقر(ع) این گمانه را تقویت می‌کند: «جانشینان محمد(ص) مطابق با سنت اوصیای عیسی(ع) رفتار می‌کنند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص. ۵۳۲). به هرروی متابعت عیسی(ع) در نظرگاه اسلام دارای قداست، اهمیت و ضرورت است و پیشوایان شیعی(ع) برای کسانی که از این پیام‌آور روی گرداندند دورباش از رحمت پروردگار را درخواست نمودند (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص. ۴۳۲).

بعید نیست مفاد گزارش پذیرش هدایای مسیحیان از سوی پیامبر اسلام(ص) نیز با بحث حاضر بی‌ربط نبوده (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص. ۲۹۲) و مویدی بر ضرورت پاسداشت جایگاه عیسی(ع) از پرتو رهروان او باشد.

در خبری آمده است چون خبر رحلت نجاشی مسیحی به پیامبر اسلام(ص) رسید اصحابش را به خواندن نماز میت بر وی فراخوانده و از شخصیت مزبور با عنوان «برادر» یاد نمود (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۸، ص. ۴۱۱). حتی حضرتش بنابر روایتی، با فقدان نجاشی غمگین گشت، برایش گریه کرد و هفت مرتبه [بر او] تکبیر گفت (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص. ۳۶۰). فارغ از اینکه چنین واکنش‌هایی بعداً از سوی اهل نفاق با اعتراض مواجه شد که چطور محمد(ص) بر یک مسیحی نماز میت می‌خواند (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۸، ص. ۴۱۱)، تأمل در محتوای این نوع گزارش‌ها از جایگاه عیسی(ع) و منزلت پیرو راستین وی در منظومه روایات خبر می‌دهد.

در خبر دیگری، مرید عیسی(ع) بعد از واقعه کربلا و به وقت مواجهه با رأس امام حسین(ع) مراتب ادب و احترام خود را به پیشگاه حضرتش نثار می‌کند؛ حتی در آن هنگامه سخت، ساختمان کلیسا نیز واکنش نشان داده و معجزه‌آسا اشعاری بر دیوارش نقش می‌بندد(قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص. ۵۷۸). این گزارش‌ها هم می‌توانند افزون بر بازتاب مقام شگفت‌انگیز امام حسین(ع)، به نوعی انعکاس‌دهنده‌ی منزلت مسیح(ع) و امور منسوب به وی نیز تلقی شوند.

در خبری کمتر شنیده شده و قابل تأمل، راهب مسیحی موسوم به «مثرم بن دعیب بن شیقتم» محتوای الهامی را که از سوی خداوند درباره تولد امام علی(ع) دریافت کرده بود به ابوطالب انتقال داد. اما چون مثرم با استبعاد ابوطالب در این باره مواجه شد غذایی را از بهشت برای ابوطالب حاضر نمود تا حجتی بر صدق گفتارش باشد. آنگاه این پدر از خوراک مزبور تناول کرد و سپس با همسرش مجامعت کرد و نطفه علی(ع) بسته شد(ابن شاذان قمی، ۱۳۶۳، ص ص ۵۴-۵۵).

در واقع رهرو عیسی(ع) حائز چنان مقام و منزلتی است که اولاً از سوی خداوند به او الهام می‌شود؛ ثانیاً غذای بهشتی برایش حاضر می‌گردد؛ و در پی آن، نطفه وصی پیامبر خاتم(ص) منعقد می‌شود. بی‌شک برخورداری یک رهرو مسیحی از چنین اوصافی به طریق اولی بر رفعت جایگاه استادش گواهی می‌دهد.

از مفاد روایتی هم به دست می‌آید که عیسی(ع) پیروانش را بر حق جویی و پرهیز از هرگونه باطل‌گزینی سفارش می‌نمود(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۵). فارغ از محتوای آموزه‌ی مذکور که از صفای باطن فرزند مریم(س) حکایت می‌کند عکس‌العمل رهروان وی نیز در برابر این توصیه شایان توجه بوده و نفوذ کلام و عظمت مقام مسیح(ع) را آشکار می‌سازد؛ مثلاً در خبری آمده است چون پیامبر خاتم(ص) سوالات معاصر مسیحی‌اش را پاسخ فرمود وی در جواب، صادقانه اذعان داشت: «به تحقیق [دل] مرا شفا دادی و از کوری نجاتم دادی. راههایی را به من آموختی که بتوانم به وسیله آنها هدایت گردم»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۱۹)؛ یا بنابر روایتی هنگامی که نجاشی مسیحی دعوتنامه حضرت محمد(ص) را خواند بی‌تکلف و بی‌ریا در جواب چنین نوشت: «ای فرستاده‌ی خدا! نامه‌ی شما در مورد آنچه برای عیسی(ع) ذکر فرمودی به من واصل شد. سوگند به پروردگار آسمانها و زمین که جایگاه عیسی(ع) چیزی بیش از آنچه بیان فرمودی نیست. ما نسبت به آنچه شما به آن مبعوث شده‌ای اطلاع و آگاهی داریم. ما با پسرعمویت و یارانش آشنا شدیم. من شهادت

می دهم که تو فرستاده خداوند، راستگو و تصدیق کننده هستی» (طبرسی، ۱۳۹۰ق، ص. ۴۶) برای ملاحظه شواهد بیشتر نک: طوسی، ۱۴۱۴ق، ص. ۲۱۸.

و نکته آخر اینکه چون واژه‌ی «راهب» به مسیحی ملازم با کلیسا و نیایش اشاره دارد بعید نیست بتوان در این بخش از برخی روایات که کلمه مزبور در آنان استعمال شده نیز بهره برد؛ به عنوان نمونه در خبری به منظور پاسداشت مقام امام سجاد(ع) از حضرت با تعبیر «راهب العرب» یاد می‌شود(ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص. ۱۰۵).

د) شناخت عیسی(ع) از مجرای عامه‌ی مردم:

اما در قلمرو ارتباط وی با مردم، چه داده‌هایی در منظومه اخبار به چشم می‌خورد که بتوان از مفادشان به عظمت مقام عیسی(ع) رهنمون شد؟

در خبری آمده است فرزند مریم(س) در روز دوم از ولادتش لب به سخن گشود و با مردم سخن گفت. در روز سوم نیز ایشان را به خواندن نماز و پرداخت زکات توصیه نمود(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۳۵، ص. ۲۱). او بنده ای بود که هم خودش راه نجات را یافته بود و هم نجات را برای دیگران به ارمغان آورده بود(ابن طاووس، ۱۴۱۳ق، ص. ۲۲۶ و مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸۳، ص. ۲۰۴). در واقع وی مبعوث شد تا شرق و غرب دنیا، از جن و انس همه را به سوی دین خدا هدایت کند(ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص. ۱۸۰).

بنابر روایتی مسیح(ع) پیوسته مخاطبانش را به علم و عمل توأمان سفارش می‌نمود(جعفر بن محمد، ۱۳۶۰، ص. ۲۵۹ و مجلسی، ۱۳۶۰، ج ۲، ص. ۳۸). در سخنوری و ارتباط کلامی با دیگران بلیغ و چیره دست بود(ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص. ۲۵۴). عیسی(ع) با اذن خداوند مرده را زنده می‌نمود. کور مادر زاد را شفا می‌بخشید و کسی را که به پیسی مبتلا شده بود، درمان می‌کرد(مجلسی، ج ۵۰، ص. ۲۲۹)؛ البته در همه‌ی این مواضع و موقعیت‌ها عامل به وظیفه بود و درگیر احساسات نمی‌شد؛ به دیگر سخن هنگامی که درمی‌یافت بذل احساس و ترحم به مخاطبانش مایه‌ی ضلالت و مانع هدایت و رستگاری آنهاست، با کنترل احساس عاطفی خویش، رسالت مرکزی‌اش را پیگیری می‌نمود(ابن بابویه، ۱۴۰۶ق، ص. ۱۳۴).

مسیح(ع) با وجودی که در عظمت مقام و منزلت، در میان بندگان خدا نظیری نداشت ولی هیچ زمان با مردم آمرانه سخن نگفت و خوی مهربانی و تواضعش را به کناری ننهاده(کلینی، ۱۴۰۷ق،

ج ۱، ص ۳۷). البته این سجایای اخلاقی محدود به عصر پیامبری او نبود. در همان اوان کودکی هنگامی که معلم قصد کرد تا تأدیبش کند با آرامش رو به سوی او نمود و فرمود: «ای آموزگار ادب! مرا کتک زن. اگر معنای «أبجد» را می‌دانی که هیچ وگرنه می‌توانی مفهومی را از من جويا شوی تا برایت آن را شرح دهم» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق، ص ۲۳۶).

فروتنی، ویژگی و خصلت دیگر او بود (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۵۰) و به همین خاطر با قشرهای گوناگون جامعه نشست و برخاست داشت؛ او اما از معاشرت با زنان پرهیز می‌نمود (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۴، ص ۳۲۸).

تمامی داده‌های بالا فضایل عیسی(ع) را از پرتو ارتباط وی با عامه‌ی مردم انعکاس می‌دهد.

ه) اخبار دشمنان و عیسی‌شناسی:

بررسی تفصیلی جایگاه فرزند مریم(س) اقتضای آن دارد تا محتوای گزارش‌های مربوط به دشمنان وی نیز مورد عنایت قرار گیرد.

بنابر اخبار او در طول حیاتش از جانب دشمنان اسارت را تجربه نمود (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۳۹۷) و در شهر تکریت جنگ و پیکار را آزمود (کوفی اهوازی، ۱۴۰۲ق، ص ۱۰۴) و مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۰۱، ص ۱۳۲) و از خود بردباری نشان داده (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۱، ص ۲۶۹) و در هیچ حالی ورع را ترک نگفت (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۷، ص ۲۲۰).

از مفاد روایتی نیز به دست می‌آید مسیح(ع) از کمال عقل برخوردار بود (حسن بن علی، ۱۴۰۹ق، ص ۶۵۹) و در برابر کسانی که در مورد جایگاهش غلو نموده و راه افراط را طی می‌نمودند، ایستادگی می‌کرد و از آنها بیزاری می‌جست (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۵۰).

و) اوصیای شیعه(ع) و شناخت عیسی(ع):

اما از اخبار مربوط به ائمه اطهار(ع) چگونه می‌توان به عظمت جایگاه فرزند مریم(س) رهنمون شد؟ بنابر گزارشی در یگانه شبی که نوف شریک خلوت و مناجات شبانه علی(ع) می‌شود، امام(ع) در دل شب خطاب به وی می‌فرماید: «ای نوف! خوشا به حال کسانی که به دنیا بی‌رغبتند و به آخرت علاقه‌مند و متمایل. آنها همان کسانی هستند که زمین را فرش، خاک را بستر و آب را عطر خوشبوی خویش قرار داده‌اند. ایشان درون‌شان را به قرآن آراسته‌اند و برون خود را به دعا. [به

راستی [آنان چون مسیح(ع) پیوندشان را با دنیا کاملاً بریده‌اند] (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۳۷). در واقع امام(ع) از پرتو به کارگیری لفظ طُوبی (خوشا به حال ...) در خبر فوق بهجت و سرور خود را نسبت به کسانی که واجد صفات همانند با عیسی(ع) هستند به جناب نوف اظهار می‌دارد؛ و چنین امری مرتبه رفیع فرزند مریم(ع) را در نگاه حضرتش آشکار می‌سازد.

در روایتی آمده است مسیح(ع) قاتل امام حسین(ع) را لعنت نمود و فرمود: «ای بنی اسرائیل! کشنده او را لعنت کنید و چنانچه روزگارش را درک کردید با او همنشین نشوید. بدرستی کسی که در همراهی با او(امام حسین(ع)) به مقام شهادت نائل آید همانند کسی خواهد بود که در معیت پیامبران الهی شهید گردد... گوئیا همینک من عیسی(ع) به سوی بقعه او می‌نگرم. هیچ پیامبری نبوده جز آنکه زائر کربلا شده و در آن وقوف نموده است» و خطاب به آن [سرزمین] عرضه داشت: «هرآینه تو بقعه‌ای پر خیر و برکت هستی. در تو ماه‌پاره‌ای نورانی دفن خواهد شد» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۶۷).

نه تنها نفس پیشگویی‌های فوق که اهتمام بر نقل و نیز ضبط آن بر منزلت خاص عیسی(ع) در منظومه اخبار شهادت می‌دهد. در زیارات مروی هم در راستای انعکاس جایگاه فرومایه کسانی که خون مقدس سیدالشهدا(ع) را هدر دانسته و آن را در کربلا بر زمین ریختند آمده است که برای اینان از سوی عیسی بن مریم(س)، دورباش از رحمت الهی تقاضا خواهد شد(همان، ص ۲۰۹). همچنین در خبری آمده است که قاتلان حسین(ع) توسط عیسی(ع) لعنت شده‌اند(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴۵، ص ۱۹۹). پیام مشترک این گزارش‌ها آنست که عیسی(ع) از وجاهت در خورتوجهی برخوردار است.

در خبری ابوبصیر می‌گوید مولایم امام باقر(ع) به من فرمود: «چون به کوفه بازگشتی صاحب فرزندی خواهی شد و نام عیسی را برای او برمی‌گزینی و صاحب فرزند [دیگری نیز] خواهی شد و او را به محمد نامگذاری می‌کند و هر دوی آنها از پیروان ما هستند و اسم‌شان در صحیفه‌ی ما ثبت است...» (خصیعی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۵۳). همنشینی اسامی «عیسی و محمد» در روایات، پرتکرار و البته در بحث حاضر شایان توجه است. در خبری مشابه، حضرت صادق(ع) درباره کسی که یکی از امامان(ع) را انکار می‌کرد، فرمود: «[رفتار] این شخص همانند کسی است که بر حقانیت عیسی(ع) اقرار کند ولی محمد(ص) را نپذیرد یا بر حقانیت محمد(ص) صحه بگذارد ولی عیسی(ع) را نپذیرد.

برخداوند پناه می‌برم از اینکه حجتی را در میان حجت‌های او انکار کنم» (ابن ابی زینب، ۱۳۹۷ق. ص. ۱۱۲).

بررسی گسترده روایات بر آن دلالت دارد که توجه به این انس و پیوند از سوی دیگر پیشوایان اسلام نیز وجود دارد و این خود حکایتگر مقام رفیع عیسی(ع) است. به عنوان نمونه امام هادی(ع) پس از انجام کراماتی مشابه معجزات عیسی(ع) می‌فرماید: «من از عیسی(ع) هستم و او از من» (بحرانی، ۱۴۱۳ق.، ج ۷، ص. ۴۵۸). شاید به خاطر صدور همین دست‌تعبیر است که ملازمان پیشوایان اسلام هم با نگاه بسیار ممتازی به فرزند مریم(س) نگاه می‌کردند؛ مثلاً در خبری که عهده‌دار انعکاس مناظره بین هشام بن حکم(شاگرد ویژه امام صادق(ع)) و بریهه (اندیشمند برجسته مسیحی) است، هشام در همان آغازین لحظات مواجهه با بریهه، بی‌پرده چنین اعتراف می‌کند: «ای بریهه! اگر از من قصد مطالبه نشانه‌هایی همچون آیات مسیح(ع) را داری پس [بدان] من نه مسیحم، نه شبیه او هستم و نه [حتی] به جایگاه وی نزدیکم و به آنجا توان دسترسی دارم! همانا او واجد روحی بسیار پاکیزه، با ظرافت و نکته‌سنج، دقیق و والامقام بود. آیاتش همگی آشکار بود و نشانه‌هایش جملگی، استوار». پس بریهه [چون این اعترافات را از هشام شنید] به وی عرضه داشت: «من همینک از گفتار و توصیفات تو [درباره عیسی(ع)] شگفت‌زده شده‌ام» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۰، ص. ۲۳۵).

دعای منسوب به امام باقر(ع) درباره درمان بیماری را هم می‌توان شاهد دیگری در بحث حاضر دانست: «يَا وَجِعٌ... اَخْرُجْ بِاللَّهِ... وَ رَبِّ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ رُوحَ اللّٰهِ وَ كَلِمَتِهِ وَ رَبِّ مُحَمَّدٍ...» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۲، ص. ۲۰). در فراز فوق، مقارن توجه امام(ع) به جایگاه پیامبر اسلام(ص) به عظمت مقام عیسی(ع) نیز از پرتو سوگند به پروردگار وی التفات شده است. همچنین عنایت به منزلت مسیح(ع) در دعایی که به امت اسلام در ابتدای روز توصیه شده نیز یافت می‌شود: «من در حالیکه حراست و حفظم بر عهده ی خدا و... و رسولان الهی [و از جمله عیسی(ع)] ... است، صبح نمودم» (طوسی، ۱۴۱۱ق.، ج ۱، ص. ۲۸۰).

در دعای سومی آمده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ صَلَاةً يَشْهَدُ الْأَوْلَادُ مَعَ الْأَبْرَارِ وَ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸۳، ص. ۱۰۴). مجلسی بعد از ذکر فراز مذکور مفاد آن را چنین شرح می‌دهد: «مقصود از صلواتی که جماعت نخستین را حاضر می‌سازد همان

رحمتی است که موجبات حضور انبیاء و اوصیای پیشین را با نیکوکاران یعنی ائمه اطهار(ع) و سید رسولان(ص) فراهم می‌آورد تا بدین طریق اسباب یاری ایشان و انتقام آنها از دشمنانشان را در ایام رجعت — همان طور که روایات نیز بر این امر گواهی می‌دهد — رقم بزند» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸۳، ص ۱۰۷). با عنایت به این تفسیر و با نظر به محتوای روایات رجعت بعید نیست بتوان بازگشت مسیح(ع) را نیز مشمول درخواست‌های منظور در دعای فوق برشمرد که به امت اسلامی توصیه شده آن را پس از اقامه نماز مغرب بخوانند.

حاصل اینکه توجه مستقیم یا غیرمستقیم به جایگاه با عظمت فرزند مریم(ع) به وفور در داده‌های روایی شیعی به چشم می‌خورد تا آنجا که چون امام صادق(ع) از عبدالله بن ولید دیدگاه شیعیان را جویا شدند، وی عرضه داشت: «اینان(شیعیان) گمان می‌کنند جایگاه عیسی(ع) و موسی(ع) از امیرمومنان(ع) برتر است» (بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۴۴۴)!

۲.۱.۲.۲. حیوانات و شناخت موقعیت عیسی(ع):

در گزارشی آمده است که چون امام صادق(ع) به گاو مرده‌ای جان دوباره بخشید صاحب حیوان با مشاهده صحنه مزبور فریاد برآورد: «به خدای کعبه، این شخص عیسی بن مریم(س) است» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴۷، ص ۱۱۵). افزون بر اینکه خبر فوق گواهی بر شدت میزان یادکرد عیسی(ع) و فهم عظمت مقام وی از سوی مردمان عصر روایات است از مفادش می‌توان دریافت که امکان دستیابی به جلوه‌هایی از رفعت مقام مسیح(ع) از پرتو روایات او در قلمرو حیوانات هم فراهم خواهد بود.

بی‌شک فرزند مریم(س) موحدی راستین بود. او دست قدرت خداوند را در همه آفریده‌ها مشاهده می‌نمود و بنابراین هیچیک از مظاهر هستی در چشم‌اش کرپهه جلوه نمی‌نمود. بنابر مفاد خبری هنگام مواجهه با سگی مرده رفتاری کریمانه و واکنشی تحسین‌برانگیز از خویش‌تن به یادگار گذاشت (ورام بن اُبی فراس، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۱۷).

مسیح(ع) اهل گذشت بود و وسعت مهرورزی و دامن‌های ایثارش استثنائی بر نمی‌تافت؛ به گونه‌ای که بنابر گزارشی حتی ماهیان و موجودات زنده دریا را نیز در برمی‌گرفت و آنها را بهره‌مند می‌ساخت (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۹).

۳،۱،۲،۲. قلمرو جمادات و عیسی‌شناسی:

در راستای دستیابی به جایگاه عیسی(ع) می‌توان از روایات مربوطه در قلمرو اشیا نیز بهره برد. بنابر گزارشی کوه به سبب کلام صادره از سوی وی سخت متأثر شد و آبی به نشانه گریستن از آن ترشح نمود(قطب الدین راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۶۹). این رویداد شگفت‌نشان می‌دهد در واقع دم مسیحایی او نه تنها بر نفوس آدمیان که حتی بر جمادات هم اثربخش بود. شاید از همین روست که در ادبیات روایی از کوه ساعیر یعنی منطقه‌ای که مسیح(ع) بر آن وحی الهی را دریافت می‌کند با عظمت و احترام یاد می‌شود(ابن بابویه، ۱۳۹۸ق، ص ۴۲۸).

عیسی(ع) تمام وابستگی‌هایش را به ذخائر مادی قیچی نموده بود(ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۳۷). در واقع وی زاهدی راستین بود و به دنیا و تعلقات آن هیچگونه رغبتی نداشت(بحرانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۸۷ و ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۹، ص ۱۶۸). این را از سخنانش هم می‌توان برداشت کرد(ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۵۸ و طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۴۰ و ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۱۵).

او از روح بلندی برخوردار بود؛ به‌گونه‌ای که چیزی از اشیاء دنیا در بساط نداشت اما خود را از تمامی مردم غنی‌تر می‌دانست(ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ص ۲۹۵ و ۲۹۶). در خبر است که از گل مجسمه‌ی پرنده می‌ساخت و در آن می‌دمید. پس پرنده جان می‌گرفت و پرواز می‌کرد. این آفرینشی بود که عیسی(ع) آن را به اذن خدا انجام می‌داد(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۴۷). فرازهایی از گزارش ذیل در بخش حاضر شایان توجه است و به طور ضمنی از بزرگی مقام فرزند مریم(ع) حکایت می‌کند: «عیسی(ع) ایام عمرش را روزه می‌گرفت. لباس موئین می پوشید. نان جو می‌خورد. خانه‌ای از خود نداشت. خانواده‌ای تشکیل نداد. در تیراندازی چیره دست بود. خورشید که غایب می‌شد به عبادت می‌ایستاد و تا طلوع آفتاب عبادت می‌کرد. در مجالس بنی اسرائیل پیوسته حاضر می‌شد و از مشکلات ایشان گره‌گشایی می‌نمود. یک شبانه روز جایی سکنی نمی‌گزید مگر آنکه دو رکعت نماز به جا می‌آورد. تمامی این امور تا لحظه رفتن به سوی آسمان، رفتار مداوم و پیوسته‌ی وی بود»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۴، ص ۱۰۴). او سنگ را بالش خود قرار می‌داد،

لباس خشن به تن می‌نمود، نان خورش او گرسنگی بود و چراغش در شب، ماه آسمان. در فصل سرد زمستان پناهگاه خاصی نداشت بلکه در هر جایی از شرق یا غرب زمین، پناه می‌گرفت.

افزون بر اخبار پیشین شاید مناسب‌ترین موضع برای رهنمون شدن به جایگاه عیسی(ع) از پرتو انجیل نیز بخش حاضر باشد. از محتوای گزارشی به دست می‌آید اگر کسی هنگام خروج از منزل دعای جوشن کبیر را بخواند و یا آن را به همراه خود داشته باشد نه تنها در حفظ و نگهداشت خداست که آثار قرائت انجیل(افزون بر قرآن، تورات و زبور) شامل حالش خواهد شد(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۱، ص ۳۸۲). این پیامد نه تنها از رفعت جایگاه انجیل خبر می‌دهد که دال بر مرتبت ویژه دریافت‌کننده‌ی آن نیز خواهد بود.

در منابع اسلامی برای جزء ویژه‌ای از مناجات‌های منسوب به امام سجاد(ع) عنوان «مناجات انجیلیه» برگزیده شده است(قمی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۲۱۱). این تسمیه حکایتگر عظمت و قداست انجیل و پیرو آن، آورنده آن است.

در حدیثی پیامبر اکرم(ص) فرمود: «پروردگار، انجیل را بر عیسی(ع) نازل کرد»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۵۷، ص ۲۴۳). یادکرد صریح مسیح(ع) واجد این پیام است که تلقی کتاب آسمانی مزبور شایستگی خاصی را می‌طلبد و تنها فرزند مریم(س) است که این شایستگی را در عهد خویش دارد. بنابر مفاد حدیثی منسوب به امام باقر(ع) ذکر هیچکسی در انجیل نیامده است مگر آنکه اهل بیت(ع) از اسم او و پدرش مطلع هستند(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۲۴، ص ۲۵۵). این گزارش نشان می‌دهد ائمه اطهار(ع) به درون مایه‌ی آنچه عیسی(ع) از سوی خداوند دریافت کرده التفات ویژه‌ای دارند. شاید از همین روست که ایشان به رهروان خویش در ضمن حرزی پناه بردن به این کتاب آسمانی را هنگام مواجهه با شرور و فتنه‌ها توصیه می‌کنند(ابن بسطام، ۱۴۱۱ق، ص ۴۲). همچنین در خبری آن را ارث به جامانده از عیسی(ع) برای خویشستن قلمداد کرده، خبر از تلاوت و انس با آن می‌دهند(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۲۷).

و اما نکته پایان‌بخش اینکه اگر عیسی(ع) از نگاه اسلام حائز جایگاه بلند و شایان توجهی نبود چرا پیشوایان شیعی افزون بر انعکاس گزارش‌های اصلی به بازتاب گزارش‌هایی فرعی درباره وی چون نوع غذای او یا کیفیت انجام فصدش اهتمام نموده‌اند(ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۰۶ و قطب الدین

راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۴۲۳ و ۴۲۴) یا به ناقوس نواخته شده توسط امت عیسی(ع) توجه کرده و به تفسیر ضرب آهنگ آن مبادرت کرده‌اند(ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ص ۲۲۵-۲۲۶)؟

۲،۲،۲. شناخت منزلت عیسی(ع) از پرتو عالم غیب:

بنابر گزارش‌ها حوزه‌ی ارتباطی عیسی(ع) به جهان دیدنی محدود نمی‌شد و وی از غیب هم خبر می‌داد(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۳، ص ۱۳۵). با این وصف می‌توان در راستای فهم تفصیلی جایگاه او به اخبار مرتبط به ماوراء نیز مراجعه کرد.

۱،۲،۲،۲. خداوند و عیسی شناسی:

فرزند مریم(س) آخرین پیام‌آور خداوندی در میان بنی اسرائیل بود(ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۲۴) که موسی(ع) و یوشع(ع) بشارت آمدنش را از مدت‌ها پیش داده بودند(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۹۳). نفس چنین نویدی به روشنی گویای آنست که مسیح(ع) در نظرگاه احادیث واجد مقامی بس بلند است.

از برخی داده‌های روایی به دست می‌آید رسیدن او به مقام نبوت و رسالت نه در سی سالگی که در هفت سالگی رقم خورد(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۴، ص ۲۵۵). در حدیثی آمده است خداوند به عیسی(ع) بیّنه و دلائل آشکاری را مرحمت نمود و روح القدس را برای یاری و کمک به سوی وی فرستاد(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۹، ص ۱۰۵). اخبار او را در شمار پیامبران برتر(قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۴۷) و اولوالعزم معرفی می‌کنند(ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۷۱۰). همچنین وی را در شمار هشت تن عرش‌نشین خدای رحمان در روز قیامت توصیف می‌نمایند(شعیری، بی‌تا، ص ۳۰).

افزون بر داده‌های پیشین، نحوه‌ی ورود او به صحنه قیامت و حاضر شدنش در پیشگاه خداوندی هم می‌تواند به وضوح بر عظمت مقام و جایگاه ویژه وی رهنمون باشد: «...آنگاه فرمانروایی با همراهان و ملازمانش [به عرصه‌ی قیامت] درمی‌آید، در حالیکه نور فراوی آنها را گرفته است. همچنین اطراف او را فرشتگان پرکرده‌اند و بالهایشان را [برایش] گشوده‌اند. پس آن هنگام بهشتیان [برای دیدن] وی گردن‌فرازی می‌کنند و عرضه می‌دارند: این شخصیت کیست که خداوند به او رخصت حضوری اینچنین [با شکوه] داده است؟ فرشتگان در پاسخ می‌گویند: این شخص، روح الله و کلمه‌ی الله است. این، عیسی بن مریم است»(مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۵۵).

در حدیثی آمده است وی(ع) همراه با یحیی(ع) دو سرور جوانان اهل بهشت خواهند بود (حسن بن علی، ۱۴۰۹ق، ص.۶۵۹). عیسی(ع) بهره‌ای چشمگیر از اسم اعظم و اکبر خدا داشت(صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص.۲۰۸) و معجزاتش را نیز با استعانت از آن انجام می‌داد(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۱، ص.۶۸).

او مؤثر حقیقی را در هستی خدا می‌دانست و بنابراین نگاه توحیدی در نفسش حکمفرما بود. در این باره می‌فرمود: «آنچه را خدا بخواهد انجام خواهد داد»(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص.۹۴). فرزند مریم(س) کتابچه‌ای به گردن آویزان می‌کرد که حاوی پنج اسم بود. هر زمان اراده می‌نمود از مکانی به مکان دیگر برود، کتابچه را گشوده و خداوند را به یکی از پنج اسم موجود در آن سوگند می‌داد. پس معجزه‌آسا طی الارض می‌نمود و به مقصد می‌رسید(قطب الدین راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص.۳۴۹ و ۳۵۰). آیه‌ای نیز در اختیار داشت که با [خواندن] آن، دعایش به منصفه اجابت می‌رسید(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸۴، ص.۱۷).

در روایات به عیسی(ع) با الفاظ صالح، صاحب الروح و الکلمه اشاره رفته است(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۷۰، ص.۱۱۰). پیامبر خاتم(ص) هم در خبری از او با عنوان بنده صالح و نیکوکار خداوند یاد می‌کند(اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۱، ص.۱۱۰).

در راستای انعکاس جایگاه مسیح(ع) توجه به مفاد نامه‌ای که حضرت محمد(ص) به نجاشی مسیحی(ع) نوشتند هم شایان ذکر است. ایشان در فرازهای نخستین، متواضعانه بر حقانیت عیسی(ع) شهادت داده، آنگاه از این پیام‌آور چنین یاد می‌کنند: «من شهادت می‌دهم عیسی بن مریم(ع)، روح خدا و کلمه الهی است، همان کلمه‌ای که خداوند، وی را بر مریم باکره، پاک و ثابت‌قدم عطا فرمود»(طبرسی، ۱۳۹۰ق، ص.۴۵).

مسیح(ع) با عبادت حق مأنوس بود(طبری آملی کبیر، ۱۴۱۵ق، ص.۲۸۸) و عموماً در محراب، به نیایش می‌پرداخت(ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص.۴۹۰). در منطقه غریّ (نجف کنونی) از سوی خداوند صاحب قداستی ویژه شد(مفید، ۱۴۱۳ق، ص.۲۱). وی از چنان مکانتی برخوردار بود که بنا بر اخبار به وقت رفعت به سوی ملکوت، آسمان به حرمتش شکافته شد(ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص.۲۸).

تعبیر موعود شیعه(عج) هم درباره‌ی وی قابل توجه است. نامبرده ضمن ادای سلام به شماری از پیامبران، مراتب تحیت خود را به عیسی(ع) چنین نثار می‌کند: «السَّلَامُ عَلَی عِیْسَى الَّذِی هُوَ رُوحُ اللَّهِ وَ کَلِمَتُهُ». آنگاه بی‌درنگ پیامبر خاتم(ص) را مخاطب خویش قرار می‌دهد: «السَّلَامُ عَلَی مُحَمَّدٍ حَبِیبِ اللَّهِ وَ صِفْوَتِهِ». تأمل در این فرازها نشان می‌دهد اولاً قرین رسول اکرم(ص)، یادکرد عیسی(ع) ضروری دانسته شده است. ثانیاً همسو و هم‌آهنگ با ذکر اوصاف «حبیب الله» و «صفوة الله» برای پیامبر اسلام(ص)، مسیح(ع) نیز با الفاظ «روح الله» و «کلمه الله» توصیف شده است. همه‌ی این داده‌ها بر عظمت مقام و جایگاه فرزند مریم(س) از پرتو ارتباطش با خداوند گواهی می‌دهد.

افزون بر موارد پیش‌گفته، اخبار مربوط به بزرگداشت آیینی که خداوند بر قلب او نازل فرمود نیز می‌توان به منزلت وی رهنمون شد؛ مثلاً در خبری آمده است خداوند برای آنانی که در عصر فترت بر کیش عیسی(ع) همچنان ثابت‌قدم بوده و انتظار دین پیامبر خاتم(ص) را می‌کشیدند پاداش مضاعفی در نظر گرفته است(عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص ۱۱۷). بی‌شک مفاد این گزارش علاوه بر انعکاس قدر و منزلت آموزه‌ها و تعالیم ارزشمند عیسوی(ع) بر اهمیت و مرتبت ممتاز شخص او هم دلالت دارد.

۲،۲،۲،۲. اخبار فرشتگان و عیسی‌شناسی:

بی‌شک هرکسی شایستگی انس و ارتباط با فرشتگان خداوند را ندارد با این وصف اما در خبر است که در شب رفعت مسیح(ع) نُه هزار و سیصد و سیزده ملک از آسمان این شخصیت را همراهی نمودند(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۱، ص ۶۹ و ج ۱۴، ص ۳۳۹). بنابر گزارشی پیامبر اسلام(ص) در سفر معراج چون به بیت لحم مکان ولادت عیسی(ع) رسید از سوی جبرئیل به اقامه نماز فراخوانده شد(فیض کاشانی، ۱۳۷۱، ص ۱۴۲). اندک تأملی در محتوای اخبار بالا نشان می‌دهد که آنها یارای دلالت بر جایگاه بلند فرزند مریم(س) دارند.

۳،۲،۲،۲. شناخت عیسی و روایات ابلیس و جنیان:

برخی داده‌های مربوط به این طائفه هم یاریگر انعکاس مقام ممتاز عیسی(ع) خواهد بود. در خبر است روزی ابلیس به ملاقات او رفت. پس مسیح(ع) خطاب به وی فرمود: «آیا تاکنون مرا در دام

خویش گرفتار نموده ای؟» او در پاسخ عرضه داشت: «مادربزرگ تو همان کسی است که گفت: پروردگارا، من دختر زاده ام و خدا به آنچه او زایید داناتر بود و پسر، همچون دختر نیست و من نامش را مریم نهادم و او و فرزندانش را از شیطان رانده شده به تو پناه می‌دهم.» به نظر می‌رسد مراد وی آنست که دام‌های من درباره‌ی تو کارگر نیست زیرا مدت‌ها پیش مادربزرگت مصونیت نسلش را از شر شیطان، از خداوند درخواست نمود (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۸، ص ۲۷۱).

روزی نیز عیسی (ع) از کوهی در سرزمین شام به نام اریحا بالا رفته بود که ابلیس در شکل و قیافه پادشاه فلسطین بر او ظاهر شد و خطاب به وی گفت: «ای روح الله! مردگان را زنده گرداندی، نابینایان و مبتلایان به پیسی را درمان نمودی. حال نیز خودت را از بالای کوه به پایین بینداز.» عیسی (ع) در پاسخ او فرمود: «در آنچه انجام دادم، مجاز بودم ولی در مورد این کار، مأذون نیستم و چنین اجازه ای ندارم» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۴، ص ۲۷۱ و ج ۶۰، ص ۲۵۲).

بنابر روایتی هم وقتی خداوند عیسی (ع) را در میان بنی اسرائیل مبعوث فرمود ابلیس بر او ظاهر گشت و در پی وسوسه او برآمد. عیسی (ع) خطاب به وی گفت: «سُبْحَانَ اللَّهِ مَلَأَ سَمَاوَاتِهِ وَ أَرْضَهُ وَ مَدَادَ كَلِمَاتِهِ وَ زَنَةَ عَرْشِهِ وَ رَضَا نَفْسِهِ.» پس چون ابلیس این جواب را از وی شنید بدون اینکه خود اراده نماید، رو به جلو پیش رفت و در دره سقوط کرد (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۰، ص ۱۸۱ و ج ۹۲، ص ۱۳۶). اخبار فوق هر یک به نحوی بر مرتبه رفیع عیسی (ع) دلالت دارد.

در خبر است ابلیس در روز تعیین وصایت پیامبر خاتم (ص) خطاب به اهریمنان و شیطان صفتان گفت: «وای بر شما که امروزتان همچون روز عیسی (ع) شد.» ظاهراً تعبیر مزبور به ناامیدی و ناکامی وی بعد از گفت و شنود با عیسی (ع) در روزی که او به رسالت رسید و مبعوث شد، اشاره دارد (همان، ج ۶۰، ص ۲۵۶). بنابر روایتی نیز روزی عیسی (ع) در گردنه‌ای در سرزمین بیت المقدس حضور داشت که شماری از شیاطین سوی او رفتند تا وی را با خود حمل نموده و ببرند. پس خداوند به جبرئیل فرمان داد که بال راست خودش را بر صورت آنها بزند و آنها را در آتش بیندازد. پس او چنین کرد و آنها را در آتش افکند (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹، ص ۲۹۱ و ج ۱۴، ص ۲۴۶).

گزارش‌های موجود حاکی از آنست فرزند مریم (س) نه تنها با ابلیس که با جماعت جن نیز محشور بود (همان، ج ۶۰، ص ۵۶). در خبری آمده است عیسی (ع) مبعوث شده بود تا شرق و غرب دنیا، از جن و انس همه را به سوی دین خدا هدایت کند (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۱۸۰). بنابر روایت

در خور توجهی مسیح(ع) سلام خویش را توسط یکی از جنیان به نام هام بن هیم به پیامبرخاتم(ص) واصل نمود(العروسی الحویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۸). شایان ذکرست وی با افرادی هم که از دنیا رفته بودند ارتباط و تکلم داشت(مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۳۹، ص ۷۳). گستره‌ی برکت وجودی او تا آنجا بود که حتی کاهنان همعصر وی بعد از بعثت از دریافت اخبار غیبی آسمانی محروم شدند(هاشمی خویی، ۱۴۰۰ق، ج ۶، ص ۳۶۱).

فارغ از تمام احادیث بخش‌های فوق، شاید چشمگیرترین تعبیری که می‌توان برای فهم منزلت ویژه‌ی عیسی(ع) در منظومه روایات شیعی به آن استشهاد کرد فرمایش امام صادق(ع) است که: «اگر شخصی جایگاه عیسی بن مریم(س) را نادیده گرفت و انکار کرد در حالی که نسبت به جایگاه تمامی پیامبران غیر از او اذعان و اعتراف داشت، ایمان ندارد»(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۸۲). در واقع امام(ع)، بی‌پرده و صریح نادیدگرفتن مقام عیسی(ع) را با بی‌ایمانی، مساوی و همپایه قلمداد می‌کند.

۳. عدم انعکاس نام عیسی(ع) در برخی روایات و دلیل احتمالی آن:

افزون بر این اینکه قرابت زمانی بنیانگذار مسیحیت به عهد اسلام از دیگر رسولان الهی بسیار بیشتر است از فصول پیشین به دست آمد که شخصیت مزبور در نظرگاه روایات اسلامی نیز از جایگاه بسیار ممتاز و والایی برخوردار است. این هر دو عامل گرچه ضرورت یادکرد نامبرده را در ادبیات روایی به وقت ذکر انبیای اولوالعزم و نیز دیگر پیام‌آوران شاخص دو چندان می‌کند اما مطالعه و بررسی میدانی منابع حدیثی متعدد از آن حکایت دارد که در برخی اخبار برخلاف انتظار، هیچ اسم و عنوانی از وی به میان نیامده است. به این دو نمونه توجه شود:

— ... بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي اتَّخَذَ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا وَ كَلَّمَ مُوسَى تَكْلِيمًا وَ بَعَثَ مُحَمَّدًا بِالْحَقِّ نَبِيًّا... (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۰۸).

— ... يَا خَلِيلَ إِبْرَاهِيمَ وَ نَجِيَّ مُوسَى وَ مُصْطَفِيَّ مُحَمَّدٍ(ص) أَدْعُوكَ دَعَاءَ مَنْ اسْتَدَّتْ فَاقَتَهُ... (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۶۰ و ۵۶۱).

در این باره شاید برخی به تحلیل‌های سطحی روی آورده و موضعگیری جریان حاکم بر ادبیات روایی شیعه نسبت به جامعه مسیحی معاصر با اسلام را دلیل این فقدان و حذف معرفی کنند. حال

آنکه به نظر می‌رسد واقعیت، امر دیگری است و حداقل یکی از دو موضوع ذیل (تا آنجایی که این پژوهش به آن دست یافت) باعث گردیده نامی از فرزند مریم(س) در برخی از اخبار منعکس نگردد.

۱.۳. فرجام اختصاصی عیسی(ع):

در واقع از آنجایی که عیسی(ع) به سوی ملکوت آسمان‌ها رفت و بر خلاف دیگر پیام‌آوران بزرگ مرگ را نیازموده در حدیث هم ذکری از وی به میان نیامده است. به نمونه ذیل توجه گردد. بنابر خبری دختر امام حسین(ع) در عالم رویا پنج شخص موقر و سالمند را در آستانه بهشت مشاهده می‌کند. پس چون هویت آنها را جويا می‌شود، اینچنین جواب می‌گیرد: «اما نفر اول، آدم ابوالبشر است. دومی نوح نبی خداست. نفر سوم ابراهیم خلیل الرحمن است. چهارمی موسای کلیم است». آنگاه وی می‌پرسد که این نفر پنجم کیست؟ و می‌شنود که: «ایشان جد تو، رسول خداست» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴۵، ص ۱۹۵). همانگونه که ملاحظه می‌شود در خبر فوق هیچگونه اشاره‌ای به عیسی(ع) وجود ندارد؛ چون او مرگی را تجربه نکرد که پیرو آن وارد بهشت برزخی شده باشد.

این عدم ذکر اما به نظر می‌رسد گاهی به سایر احادیث با محتوای متفاوت نیز تسری پیدا کرده است؛ مثلاً در خبری چنین آمده است: «... أَنَا الرَّأكِبُ مَعَ نُوحٍ فِي الْفُلِكِ... أَنَا صَاحِبُ نَارِ إِبْرَاهِيمَ... أَنَا مُخَيَّلُ السَّحْرِ وَ قَائِدُهُ إِلَيَّ مُوسَى... أَنَا الْمُجْمَعُ لِقِتَالِ مُحَمَّدٍ ص يَوْمَ أُحُدٍ...» (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ ق، ج ۲، ص ۲۵۲). اقتضای اولیه در این حدیث آن بود که اسمی از عیسی(ع) و صفت ممیزه‌ی او هم برده شود. البته اینکه در ادبیات روایی شخص عیسی(ع) آن طور که باید منظور نظر قرار نگیرد شواهد دیگری هم دارد؛ به عنوان نمونه امام صادق(ع) فرمود: «تَلَأْتُ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ الْعِطْرُ وَ إِحْفَاءُ الشَّعْرِ وَ كَثْرَةُ الطَّرُوقَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۵، ص ۳۲۰). بدیهی‌ست کثرت طروقه(آمیزش فراوان) به هیچ روی شامل حال عیسی(ع) نمی‌شود زیرا این رسول حق پیوسته مجرد زیست؛ مگر آنکه در توجیه درون مایه‌ی خبر به باب تغلیب تمسک شود.

۲.۳. طبیعت و هویت انحصاری عیسی(ع):

چون اندیشه‌ی اله‌بودن به صورت چشمگیر درباره‌ی جناب عیسی(ع) مطرح بوده است پس در برخی از احادیث که به مقام عبودیت پیامبران یا وحدانیت خداوند التفات شده، یادکردی از فرزند

مریم(س) به چشم نمی خورد. به این دو نمونه توجه شود: «...أَنَا وَ جَمِيعُ آبَائِي مِنَ الْأُولَىٰ أَدَمَ وَ نُوحَ وَ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ غَيْرُهُمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ مِنَ الْأَخْرِيِّينَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ... عَبِيدُ اللَّهِ...» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۴۷۳ و ۴۷۴) و «...إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ اللَّهُ نُورٌ وَ... لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ أَدَمُ صَفِيُّ اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ إِبْرَاهِيمُ خَلِيلُ اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُوسَى كَلِيمُ اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ الْعَرَبِيُّ رَسُولُ اللَّهِ...» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۲، ص ۶۲).

سپس چنین غیبتی در دیگر احادیث حتی با درون مایه متفاوت نیز راه یافته است. به این نمونه توجه شود: «...أَوْدَعَكُمْ عِلْمَ الْمَنَآيَا وَ الْبَلَايَا وَ... وَ مَوَارِيثَ الْأَنْبِيَاءِ كِتَابُوتِ الْحِكْمَةِ وَ شِعَارِ الْخَلِيلِ وَ مَنَسَأَةِ الْكَلِيمِ... وَ فَضْلِ الْمُصْطَفَى...» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۷، ص ۲۰۷). شاید مناسبت داشت که به وقت انتساب اشیا گوناگون به پیامبران اولوالعزم، به عیسی(ع) هم شیئی ای منسوب می شد؛ حال آنکه هیچ واژگانی در خبر برای انعکاس این مفهوم ذکر نشده است. برای ملاحظه شواهد بیشتر نک: طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۹۹ و مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۹۲، ص ۱۰۷ و ابن بابویه، ۱۳۹۶ق، ص ۸۳ و ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۵۵۱ و مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۲۹.

نتیجه گیری:

در پژوهش حاضر تلاش شد تا با تکیه بر منابع روایی شیعه جایگاه فرزند مریم(س) تفصیلاً به مسیحیان و مسلمانان شناسانده شود. در این راستا افزون بر وجود اخباری که به طور روشن و گویا زبان به مدح عیسی(ع) گشوده اند (تکریم آشکار) به روایاتی هم که ذکری از شخص مسیح(ع) به میان آورده و در واقع اهتمام به ثبت گزارشی درباره ی زندگانی او یا تعالیمش کرده اند توجه شد (تکریم نهانی)؛ زیرا مفاد شماری از آنان هم می تواند چون آینه های در راستای بازتاب جایگاه کریمانه ی وی مورد استشهاد قرار گیرند.

هر دو قسم خبر فوق برخی اختصاصی عیسی(ع) بود و شخصیت دیگری با وی در آنها شریک نبود (تکریم انحصاری)؛ در شماری ولی پیامبران دیگری هم با عیسی(ع) مشارکت داشتند (تکریم فراگیر). ناگفته پیداست این شمول، دخلی در اهمیت و منزلت رفیع فرزند مریم(س) در منظومه روایات ندارد.

فارغ از ضرورت بررسی سندی روایات مورد استناد در این پژوهش که بی‌تردید به مطالعه مستقلی نیازمند است، در مطالعه‌ی پیش‌رو مجموع روایات عیسوی (ع) ذیل دو عنوان گزارش‌های خودی و گزارش‌های دیگری مورد توجه قرار گرفت و بخش اخیر آن به دو فصل: «عیسی (ع) و عالم شهود» و «عیسی (ع) و عالم غیب» تفکیک شد.

محتوای فصل نخست به انعکاس داده‌هایی پرداخت که از یک سو به عیسی (ع) و از دیگر سوی به سایر انسان‌ها (پیام‌آوران، مریم (س)، رهروان مسیح (ع)، عموم مردم، دشمنان و ائمه اطهار (س)) یا حیوانات و یا جمادات مربوط می‌شود. اخبار عیسوی در ارتباط با خداوند، فرشتگان، شیطان و جنیان درون‌مایه‌ی فصل دوم را تشکیل داد.

به نظر می‌رسد عدم تجربه‌ی مرگ توسط عیسی (ع) و نیز ادعای مسیحیان مبنی بر اله بودن وی را می‌توان دو دلیلی دانست که به خاطر آن برخی روایات از بردن نام او در شمار ابر پیام‌آوران با وجود قرابت زمانی‌اش به عهد اسلام، اعراض کرده‌اند.

به نظر می‌رسد محتوای این اثر می‌تواند در راستای تعدیل و تقریب نگاه مسیحیان و مسلمانان نسبت به بنیانگذار مسیحیت راهگشا باشد و خروجی آن در مسیر اختیار رویکردی هم‌دلانه و همسو نسبت به عیسی (ع) و پیرو آن تحقق صلح حداکثری و به فرموده‌ی قرآن «مودت» سودمند واقع شود.

پیشنهادات:

نظر به موج دین‌گریزی و الحاد در عصر حاضر پیشنهاد می‌شود ضمن تحقیقی مستقل به بررسی تفصیلی ضرورت‌سنجی فهم همسو و مشابه از جایگاه فرزند مریم (س) با تأکید بر متون مقدس مسیحیت و اسلام پرداخته شود و آسیب‌های میدانی احتمالی در صورت عدم پیگیری آن، از سوی پژوهشگران ادیان مزبور جمع‌آوری و احصا گردد.

منابع

قرآن کریم.

ابن ابی‌الحدید، عبد الحمید (۱۴۰۴ق.). شرح نهج البلاغه، قم، مکتبه‌ی آیه‌ الله العظمی المرعشی النجفی.

- ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم(۱۳۹۷ق.)، *الغیبة للنعمانی*، تهران، نشر صدوق.
- ابنا بسطام، عبد الله و حسین(۱۴۱۱ق.)، *طب الأئمة(ع)*، قم، دار الشریف الرضی.
- ابن بابویه، محمد بن علی(۱۳۷۶). *الأمالی*، تهران، نشر کتابچی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ق.)، *التوحید*، قم، مؤسسه عمران مساجد.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲). *الخصال*، قم، جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۴ق.)، *إعتقادات الإمامیة*، قم، کنگره شیخ مفید.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۶ق.)، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، قم، دار الشریف الرضی للنشر.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵). *علل الشرائع*، قم، مکتبه حیدریه.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق.)، *عیون أخبار الرضا(ع)*، تهران، انتشارات علمیه اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۶ق.)، *فضائل الأشهر الثلاثة*، قم.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق.)، *کمال الدین و تمام النعمه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۳ق.)، *معانی الأخبار*، قم، جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق.)، *من لا یحضره الفقیه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن شاذان قمی، أبو الفضل(۱۴۲۳ق.)، *الروضه فی فضائل أمير المؤمنين علی بن أبی طالب(ع)*، قم، مکتبه الامین.
- ابن شاذان قمی، أبو الفضل (۱۳۶۳). *الفضائل*، قم، نشر رضی.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی(۱۴۰۴ق.)، *تحف العقول*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی(۱۳۷۹ق.)، *مناقب آل أبی طالب(ع)*، قم، انتشارات علامه.
- ابن طاووس، علی بن موسی(۱۴۰۹ق.)، *إقبال الأعمال*، تهران، طبع القدیمة.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۵ق.)، *الدروع الواقیة*، بیروت، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۳ق.)، *اليقين باختصاص مولانا علی(ع) بإمرة المؤمنين*، قم، نشر دارالکتاب.
- ابن طاووس، علی بن موسی (بی تا)، *سعد السعود للنفوس منضود*، قم، دارالذخائر.
- ابن فهد حلّی، احمد بن محمد(۱۴۰۷ق.)، *عدة الداعی و نجاح الساعی*، دارالکتاب العربی.

- ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶). *کامل الزیارات*، نجف اشرف، دار المرتضویه.
- ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق.). *المزار الكبير*، قم، جامعه مدرسین.
- ابن نما حلی، جعفر بن محمد (۱۴۰۶ق.). *مثیر الأحزان*، قم، مدرسه امام مهدی (عج).
- احمدی میانجی، علی (۱۴۱۹ق.). *مکاتیب الرسول (ص)*، قم، دارالحدیث.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق.). *کشف الغمّة فی معرفة الأئمّة*، تبریز، نشر بنی هاشمی.
- العروسی الحویزی، عبد علی (۱۴۱۵ق.). *تفسیر نور الثقلین*، قم، ناشر: اسماعیلیان.
- الویری، محسن (۱۳۹۰). *اعتبارسنجی تاریخ از منظر علماء طباطبائی در تفسیر المیزان*، نشریه تاریخ در آینه پژوهش، دوره ۳، شماره ۱.
- برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ق.). *المحاسن*، قم، دار الکتب الإسلامیة.
- بحرانی، سید هاشم (۱۳۷۴). *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسه الأعلمی.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۱ق.). *حلیة الأبرار فی أحوال محمد و آله الأطهار (ع)*، قم، مؤسسه المعارف الإسلامیة.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۳ق.). *مدینة معاجز الأئمّة الإثنی عشر*، قم، مؤسسه المعارف الإسلامیة.
- بحرانی اصفهانی، عبد الله (۱۳۸۲). *عوالم العلوم و المعارف و الأحوال*، قم، مدرسه امام هادی (ع).
- پاینده، ابو القاسم (۱۳۸۲). *نهج الفصاحة*، تهران، دنیای دانش.
- جزائری، نعمت الله بن عبد الله (۱۴۰۴ق.). *النور المبین فی قصص الأنبیاء و المرسلین*، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- جزائری، نعمت الله بن عبد الله (۱۴۲۷ق.). *ریاض الأبرار فی مناقب الأئمّة الأطهار (ع)*، بیروت، مؤسسه تاریخ العربی.
- جعفر بن محمد (ع) (۱۴۰۰ق.)، *مصباح الشریعة*، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- حسن بن علی (ع) (۱۴۰۹ق.). *التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسكري (ع)*، قم، مدرسه الإمام المهدي (ع).
- خزاز رازی، علی بن محمد (۱۴۰۱ق.). *کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمّة الإثنی عشر (ع)*، قم، نشر بیدار.
- خصیبی، حسین بن حمدان (۱۴۱۹ق.). *الهدایة الكبرى*، بیروت، مؤسسه البلاغ.
- شعیری، محمد بن محمد (بی تا). *جامع الأخبار*، نجف، مطبعة حیدریة.

- شهید ثانی، زین الدین (۱۴۰۹ق.). منیة المرید، قم، مکتب الإعلام الإسلامی.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق.). إثبات الهداء بالنصوص والمعجزات، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۸ق.). الفصول المهمة فی أصول الأئمة، قم، مؤسسه معارف اسلامی امام رضا(ع).
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق.). وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آل البيت.
- سفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق.). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد(ص)، قم، مکتبه آیت الله المرعشی النجفی(ره).
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق.). الإحتجاج علی أهل اللجاج، مشهد، نشر مرتضی.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲ق.). مکارم الأخلاق، قم، انتشارات شریف رضی.
- طبرسی، علی بن حسن (۱۳۸۵ق.). مشکاه الأنوار فی غرر الأخبار، نجف، ناشر: المکتبه الحیدریة.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰ق.). إعلام الوری بأعلام الهدی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- طبری آملی کبیر، محمد بن جریر (۱۴۱۵ق.). المستترشد فی إمامة علی بن أبی طالب(ع)، قم، مؤسسه الثقافه الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق.). الأملی، قم، چاپ اول.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۱ق.). مصباح المتهدّد و سلاح المتعبّد، بیروت، مؤسسه فقه الشیعه.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق.). تفسیر العیاشی، تهران، ناشر: المطبعة العلمیة.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۳۷۱). نوادر الأخبار فیما يتعلق بأصول الدین، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- قطب الدین راوندی، سعید (۱۴۰۹ق.). الخرائج و الجرائح، قم، مؤسسه امام مهدی(عج).
- قمی، عباس (۱۴۱۴ق.). سفینه البحار، قم، نشر اسوه.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق.). تفسیر القمی، قم، نشر دارالکتاب.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا (۱۳۶۸). تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کفعمی، ابراهیم بن علی (۱۴۰۵ق.). المصباح للكفعمی، قم، دارالرضی.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق.). *الكافی*، تهران، انتشارات الإسلامية.
- كوفي، فرات بن ابراهيم (۱۴۱۰ق.). *تفسير فرات الكوفي*، تهران، چاپ اول.
- كوفي اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲ق.). *الزهده*، قم، المطبعة العلمية.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲). *بحار الأنوار*، تهران، المكتبة الاسلاميه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۲۳ق.). *زاد المعاد*، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق.). *الإختصاص*، قم، المؤتمر العالمي لالفيہ الشيخ المفيد.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق.). *الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد*، قم، كنگره شيخ مفيد.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق.). *المقنعة*، قم، كنگره جهانی هزاره شيخ مفيد.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق.). *كتاب المزار*، قم، المؤتمر العالمي لألفيہ الشيخ المفيد.
- نصر بن مزاحم (۱۴۰۴ق.). *وقعه صفين*، قم، مكتبة آية الله المرعشي النجفي.
- ورام بن أبي فراس، مسعود (۱۴۱۰ق.). *مجموعة ورّام*، قم، مكتبة الفقيه.
- هاشمی خویی، میرزا حبیب الله (۱۴۰۰ق.). *منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة*، تهران، مكتبة الإسلامية.
- هلالی، سلیم بن قیس (۱۴۰۵ق.). *كتاب سليم بن قيس*، قم، نشر هادی.